

Arbete och behov i svensk sociologisk arbetsforskning 1950–2000

Johan Lindgren

Handledare: Jan-Olof Nilsson

Abstract

Arbetets art:	Kandidatuppsats, 15 hp
Sidantal:	40
Titel:	Arbete och behov i svensk sociologisk arbetsforskning 1950–2000
Författare:	Johan Lindgren
Handledare:	Jan-Olof Nilsson
Datum:	2023-01-08
Sammanfattning:	Syfte med denna uppsats är att studera idéer om arbete och behov i svensk arbetslivssociologi under perioden 1950–2000. Det görs av en analys av tre utvalda studier från tre skilda perioder i svensk arbetslivsforskning för att visa på förändringar och paralleller i idéer om arbete och behov.

Föreliggande uppsats är en kvalitativ dokumentanalys av tre publicerade vetenskapliga studier av sociologer från tre olika tidsperioder: *Människan i industrisamhället*, *Arbetarklassen i välfärds kapitalismen* och *Flexibilitetens gränser*. För att analysera de utvalda studierna konstruerades två *idealtyper*, som sammanför utsagor om begreppen arbete och behov.

Resultatet var skapandet av en idealtyp för framtida undersökningar av arbetes- och behovsbegrepp

En begränsning i studien är att den avslutas vid år 2000, det var rimligt med tanke på resurstillgång och att ett nytt skifte i arbetets organisering bara är i sin linda.

Ett framtida teoretiskt forskningsbehov har identifierats: att undersöka om det är möjligt att rekonstruera Maslows fjärde behovstyp ”esteem” i ett erkännandeteoretiskt ramverk.

Nyckelord:	Arbete, behov, arbetslivsforskning, industrisamhälle, flexibilitet, sociologi, Torgny T. Segerstedt, Walter Korpi, Anne Grönlund, Abraham Maslow, Thomas J. Scheff, Jürgen Habermas, Georg Henrik von Wright
------------	--

Innehåll

Förord	i
1. Inledning.....	1
1.1 <i>Bakgrund och problemformulering</i>	1
1.2 <i>Syfte</i>	2
1.3 <i>Frågor</i>	2
2. Fältet.....	3
2.1 <i>Svensk sociologisk arbetslivsforskning</i>	3
2.2 <i>Tidigare forskning om idéer och begrepp inom arbetslivsforskning</i> ..	4
3. Metodfrågor och urval	5
4. Om teoretiserande och metod	7
4.1 <i>Idealtypen</i>	8
4.2 <i>Idealtypen arbete</i>	9
4.2.1 <i>Arbete i sociologin</i>	9
4.2.2 <i>Arbete som handling</i>	10
4.3 <i>Idealtypen behov</i>	11
4.3.1 <i>Behov: analytiskt-logiskt</i>	11
4.3.2 <i>Maslow och människans behov</i>	13
4.3.3 <i>Tillhörighet som behov</i>	14
4.3.4 <i>Självförverkligande som behov</i>	15
5. <i>Människan i industrisamhället – Ett sociologiskt pionjärarbete</i>	18
5.1. <i>Studien i sin historiska och vetenskapliga samtid</i>	18
5.2 <i>Arbete och behov</i>	19
5.3 <i>Omvandlingens logik</i>	20
5.4 <i>Behovet tillhörighet</i>	21
5.5 <i>Exkurs: 40 år senare – industrisamhälle i omvandling?</i>	22
6. <i>Arbetarklassen i välfärdskapitalismen - Klass och samhällsförändring</i>	24
6.1 <i>Studiens teoretiska utgångspunkter</i>	24
6.1.1 <i>Maktresurser i arbetslivet</i>	25
6.2 <i>Arbete och behov</i>	26
6.2.1 <i>Arbete</i>	26
6.2.2 <i>Behoven</i>	27
6.2.3 <i>Normativa förväntningar på arbetet</i>	27

6.3 Kampen om behoven.....	28
7. Flexibilitetens gränser – behov och könssegregation.....	29
7.1 Studiens historiska bakgrund.....	29
7.2 Det flexibla arbetets innehåll och villkor	30
7.3 Det goda arbetet och funktionsflexibiliteten.....	31
7.4 Har könssegregationen minskat?	31
7.5 "Den nya sköna arbetsvärlden"	31
8. Slutdiskussion	33
Referenser.....	35

Förord

Den här uppsatsen skulle troligast aldrig ha blivit skriven om jag inte blivit arbetslös under 2023. Men det är inte därför den handlar om arbete! Det är för att arbete både kan vara en källa till glädje, men lika mycket en form av ren tortyr som Max Weber en gång i tiden sa om sitt skrivande.

Jag vill tacka alla de som genom åren varit samtalspartner om sociologins och filosofins svindlande kunskapsdomäner. I Umeå, P-linjestudenten Håkan Olofsson på termin sex som fick mig att inse att arbetslivsfrågor och sociologi är intressantare än historieämnet. Mina f.d. lärare i Umeå på sociologen, främst Mats Johansson och Calle Hansson som öppnade världen mot marxistisk arbetslivsforskning. Den f.d. studierektorn på sociologen i Lund, Kjell Nilsson som gav mig flera starka argument varför jag skulle söka fortsättningskurs i Lund. I Lundamiljön är det många som behöver tackas: Anders Ramsay för hans enorma kunskap om kritisk teori och Marx ekonomikritik och alla roliga sessioner på *Nordiska sommaruniversitetet* och att han sammanförde mig med hans vänner: Carl-Göran Heidegren, Mikael Carleheden, Emma Engdahl, Göran Dahl, Frans Oddner och Bo Isenberg. De lärare som har varit viktiga för mig på institutionen är främst Anders Kjellberg, Hans-Edvard Roos, Anders Järnegren, Roland Ahlstrand, Per Sederblad samt Anita och Rune Dahlgren. Jag vill också tacka Diana Mulinari, Antoinette Hetzler och Carl-Göran Heidegren som alla tre gav mig möjligheten att vara projektassistent i något av deras forskningsprojekt. Efter att dessa projekt löpt ut fick jag chansen att börja arbeta som redaktionssekreterare i tidskriften *Fronesis*. Detta intellektuella (och politiska) sammanhang var och är en källa för samtal om teori och vänskap. De främste samtalspartnerna är Magnus Wennerhag, Henrik Gundenäs och Klas Gustavsson och senare även David Lindberg och Anders Hylmö. Anna Engstam, dig minns jag inte när och var jag träffade första gången, det kan nog ha varit på sociologen. Hur som helst har du betytt mycket för mig, både som vän och som sociolog. Bland andra som funnits runt tidskriften vill jag främst tack Magnus Hörnqvist för många långa samtal om erkännandeteorier då vi gjorde ett Fronesisnummer tillsammans. 2012 sökte jag jobb som förläggare på Liber i Malmö och fick det trots att jag inte disputerat! Ett stort hjärtligt tack till Peter Söderholm som anställde mig och även blev min chef. Våra samtal om bokbranschen och om politik pågår alltså! Efter några år på Liber, då i Stockholm, fick jag jobb hos konkurrenten Studentlitteratur i Lund. Bland de f.d. kollegorna på Studentlitteratur vill jag tacka Kerstin Hultén, Marcus Gråberg och Veselinka Möllerström för alla promenader och samtal om arbetsmiljön och om förläggeriets ”väsen”. Dessa samtal var och är fortsatt terapeutiska! Tack också till Åke Sandberg och Torsten Björkman för samarbetet med boken *Arbete & välfärd* och Kristina Palm för arbetet med *Framtidens arbetsliv*.

Tack till min handledare Jan-Olof Nilsson för att han trodde på mig när det gick trögt.

Till sist vill jag tacka: min barndomsvän Kristian Nilsson, tågmästare och fackligt aktiv i Seko i Boden/Luleå, för all uppmuntran att skriva något om arbetets värld och tack för alla intressanta frågor om livet och observationer från järnvägen!

Min livskamrat: Anett Schenk som jag träffade, var annars än på sociologen. Tack för allt!

1. Inledning

1.1 Bakgrund och problemformulering

Impulsen till denna uppsats kom redan under min utbildning inom personal- och arbetslivsfrågor. Det var då jag fick upp ögonen på frågan om personalarbetets funktion och syfte. I de flesta Human Resources- och organisationsteoriböcker var problemet att personalvetaren skulle jämkla mellan produktionens krav och de anställdas behov. Frågan komplicerades ytterligare av att andra yrkesgrupper med annan kunskapsbas som ergonomer, produktionsingenjörer och i viss mån, ekonomer också var satta att hantera konflikten mellan arbetsorganisationens krav och de anställdas behov.

Självfallet presenterades det ett antal teorier om ideala lösningar på problemet i forskningslitteraturen. Det fanns en stor bredd på Human Resources-teorier som beskrev hur man kan lösa praktiska problem genom ”bästa lösningen” inom en organisation. Det fanns även litteratur som presenterade de olika teorierna och skolbildningarna som uppstått under 1900-talet. Böckerna tog nästan alltid sin historiska utgångspunkt i ingenjören Frederick W. Taylors¹ idé om ”rationell arbetsledning” från början av 1900-talet, för att sedan beskriva Human Relations-skolans² uppkomst på 1920- och 30-talet som presenterades i litteraturen, både en kritik och som ett komplement till Taylor. Senare under 1900-talet tillkom ytterligare fler teorier om arbetets organisering främst sociotekniken.³ Vi fick också läsa kritiska beskrivningar av arbetslivet som exempelvis Harry Bravermans bok *Arbete och monopolkapital*, Sverre Lysgaards *Arbeiderkollektivet*, Åke Sandbergs *Ledning för alla?* samt Karl Marx och Max Webers analyser av arbete. Denna litteratur hade en annan inriktning och var i allmänhet mer kritisk mot kapitalismen och moderniteten och dess sociala effekter för samhälle och människor. Det ovan nämnda bildar ingångsvärderna till problemformuleringen och är dessutom bakgrunden till denna studie.

Utifrån det ovan beskrivna, finns det situationer där det uppstår konflikter mellan produktionens och dess organisatoriska krav och de arbetande individernas olika behov. Här är det läge att göra en första avgränsning. Denna studie inriktar sig huvudsakligen på *individens behov* och endast indirekt berör vad arbetsorganisationens krav och en effektiv produktion kan bestå i. Denna motsättning mellan krav och behov i arbetslivet är också en anledning till att det under 1900-talet växt fram forskning inom en rad vetenskapsdi-

¹ För en presentation av Taylors idéer, se Abrahamsson & Johansson (2013).

² Om Human Relations, se Abrahamsson & Johansson (2013).

³ Om sociotekniken se Abrahamsson & Johansson (2013).

scipliner inom en rad olika fakulteter som vi kan benämna med samlingsnamnet ”arbetsvetenskap”⁴. Den andra avgränsningen i denna uppsats är att jag endast behandlar kunskapsobjekt⁵ arbetslivsociologi.

1.2 Syfte

Denna uppsats kommer att handla om arbete och behov, både idémässigt och som empiriskt fenomen inom arbetsliv. Mitt syfte är att studera idéer om arbete och behov i svensk arbetslivsociologi under perioden 1950–2000. Detta görs genom en analys av tre utvalda studier från tre skilda perioder i svensk sociologisk arbetslivsforskning och även för att visa på förändringar och paralleller i idéer om arbete och behov.

Vilken relevans finns det då för en sådan här studie? Enligt min mening kan uppsatsen ha en inomvetenskaplig betydelse för att bättre förstå svensk arbetslivsforskningens olika idémässiga antaganden arbete och behov.

1.3 Frågor

Hur framställs idéer om arbete och behov i de utvalda studierna?

Vilka antaganden om arbete och behov finns inom några viktiga empiriskt orienterade studier inom svensk sociologisk arbetslivsforskningen?

⁴ Arbetsvetenskap är numera en vanligt förekommande benämning på forskning om arbetslivet. Den har ett bredare fokus än arbetslivsociologi och är huvudsakligen en ”arbetslivsforskning” inriktat produktions- tekniska, organisatoriska och psykosociala frågeställningar. För en begreppslig genomgång, se Håkansta (2014). Termer på forskningsinriktningar som förekommer i uppsatsen är: industrisociologi, arbetssociologi, arbetslivsociologi och arbetslivsforskning. De är behäftade med olika perspektiv och fokuserar på olika kunskapsobjekt. Jag kommer inte att definiera dessa termer utan min strävan är endast att korrekt använda termerna i den aktuella tidsperiod som behandlas. Alla dessa termer är bundna till specifika vetenskapliga miljöer och tidsepoker och förbinder vart och ett av termerna till de olika skolbildningar som varit dominerade under specifika epoker.

⁵ Kunskapsobjekt är den: ”grundläggande och gemensamma föreställning om ämnesområde som en generation eller skola utgår ifrån i sin forskning” (Brante 1997 s. 311–312).

2. Fältet

I det samhällsvetenskapliga arbetslivsforskningsfältet finns ett antal välkända teorier som alla pekar på vilka *behov* människor behöver ha uppfyllda för att kunna prestera i *arbetet* och för att kunna bibehålla en god hälsa och utvecklas som individ. Här följer ett antal välkända teoretiska förslag som har framförts under de senaste 70–80 åren inom sociologi och socialpsykologi. Amerikanen Abraham Maslows teori om motivation och behov från 1940-talet, kan sägas utgöra startskott för forskning om behov och är alltjämt aktuell som utgångspunkt. Även Human Relations-traditionen med Elton Mayo som förgrundsfigur i USA från samma tid har fokus på människans behov av att bli sedd och hade under lång tid ett stort inflytande i sociologisk arbetslivsforskning. Under 1960-talet kom Human Relations-teorin bli utmanad av den s.k. sociotekniska skolan, främst genom amerikanen Robert Blauner. Något förenklat gick denna teori ut på att människan i arbetslivet har ett behov av autonomi och medbestämmande. Under 1980- och 90-talet utvecklades teorier om hälsa i arbetslivet och i fokus var att analysera de krav och behov som det framväxande flexibla arbetslivet medförde. De viktigaste studierna är Aaron Antonovskys KA-SAM-modell, (känsla av sammanhang); Krav-kontroll-stöd-modellen av Robert Karasek och Töres Theorell samt Johannes Siegrists Reward-demand-modell.

2.1 Svensk sociologisk arbetslivsforskning

Att det under de senaste sjuttio åren har skett skiften i organiseringen av arbetet och anställningsförhållandena, vittnar mängden av studier som utförts inom arbetslivets forskningsfält.⁶ Sociologerna Torsten Björkman och Åke Sandberg (2019) har gjort en periodisering av arbetslivsforskningen som omfattar fem perioder⁷: Från 1940 till mitten av sextiotalet, benämner de som ”trivsel och anpassningsperioden” (Segerstedt och Lundquists studie kan både tidsmässigt och tematiskt placeras här, se mer nedan). Det som i viss mån utmärkte forskningen på femtiotalet och sextiotalet var den s.k. anpassningsparadigmet. Det som kännetecknade denna forskning var att man behandlade ”anpassnings-” och ”trivselproblem” i industrin som individrelaterade problem. Studierna bar följaktligen tidstypiska titlar som ”Anpassning i arbetet” och ”Trivsel och produktivitet” för att ta några exempel (Björkman & Lundqvist 1981, s. 34). Sociologen Lars Gunnarsson menar att: ”[o]avsett om sociologer har tagit sin utgångspunkt i tekniska realiteter, i allmänna normer, i individens förhållanden etc. i industrisociologiska studier, så har tonvikten legat på individens upplevelse och beteende. Det är arbetsförhållandenas konsekvenser snarare

⁶ Förändringar genom exempelvis införande av nya organisationsformer beskrivs av Björkman & Lundqvist, 1981, s 149–150; Ahrne 2019; Abrahamsson & Johansson 2013; Abrahamson, Johansson & Sandkull 2019 och Per Sederblad (1993). Uppräkningen som följer här är från Sederblad: förändringar arbetsinnehållet (tesen om dequalificering (Harry Braverman); rekvalificering och polarisering (Horst Kern & Michael Schumann) och teknologisk utveckling genom arbetsdelning; från hantverk via mekanisering och slutligen automation; (Robert Blauner).

⁷ Under perioden 1900–40 bedrevs en del arbetslivsforskning med den var främst tekniskt orienterad på rationalisering av produktion utifrån Frederick W. Taylors principer om ”scientific management”.

än deras betingelser som behandlats i dessa studier” (Gunnarsson 1980, s. 68). Anpassningsparadigmets hegemoni bröts ungefär runt åren 1966–68 av en marxistisk inriktad arbetssociologisk forskning. Nästan samtidigt som denna kritik som riktades mot ”trivselforskningen”, återupptäcktes en makroorienterad konfliktologi varvid ’sociologiklassiker’ som Marx och Weber blev upptagna i arbetssociologins teoriarsenal. För den marxistiskt influerade forskningen om arbetslivet var frågeställningar om alienation och arbetsdelningens roll för arbetets utarmning det som var i fokus (Se exv. Joachim Israels bok *Alienation* från 1968 i den marxistiska traditionen. Och i den sociotekniska skolan: Bertil Gardells *Produktionsteknik och arbetsglädje* från 1971 och *Arbetsinnehåll och livskvalitet* 1976). Åren från mitten av 1960-talet till 1974 är en period av konflikter och omprövning. Arbetslivsforskning sker nu oftare i samarbete med fackförbund (se. Korpis studie nedan). Perioden 1975 till runt 1990 är arbetslivsforskningen omfattande och betecknas som en ”guldålder”. Exempel på detta är alla lokala förändringsprojekt som genomfördes bland annat om medbestämmande och datorisering. Ett annat område som växte fram är forskning om kvinnors situation i arbetet och könsarbetsdelningen. I en genomgång av svensk arbetssociologi menar sociologen Casten von Otter att den feministiska forskningen om underordnade relationer arbete och i familjeliv kommit att bli omfattande från 1990-talet. Även studier om könssegregerad arbetsmarknad, löneskillnader och rasifiering blev allt vanligare (Otter, 2002, s. 336, se även Björkman & Sandberg 2019 samt Boréus, Neergaard & Sohl 2021 om rasifiering i arbetslivet). Under början av 1990-talet inleddes stor förändring av arbetsorganisationerna i kölvattnet av den djupa ekonomiska krisen. En hel del ny forskning handlade om införandet av olika nya flexibla produktionskoncept som ”Lean production” (se nedan Grönlunds studie). Denna period tar sin början runt 1990 har sitt slut runt 2006 och är en tid då många arbetsmarknadens partsrelationer mellan arbetsgivare och fackförbund förändras. Tiden efter fram till 2017 behandlas mer i forskningspolitiska termer av Björkman och Sandberg och betecknas som en nedgångsfas bland annat på grund av det stora forskningscentrumet Arbetslivsinstitutet lades ned 2007 och forskningen flyttade ut till olika universitet. I Björkman och Sandbergs (2019, s. 64) sammanställning över antalet avhandling inom arbetslivsforskning mellan 1975–2017 som är 222, så är nästan en tredjedel framlagda under tioårsperioden 2006–17. Rent kvantitativt är det dock inte ett tecken på en nedgångsfas.

2.2 Tidigare forskning om idéer och begrepp inom arbetslivsforskning

En studie inom svensk arbetslivsforskning som tangerar min problemformulering är Michael Allvins avhandling: ”Det individualiserade arbetet. Om modernitetens skilda praktiker” från 1997. Allvin är skeptisk till att hindren mot det utvecklande arbetet ligger i arbetets villkor utan menar i stället att hindren finns i ”föreställningen att arbetsmiljön (brett definierad, min anm.) ska vara utvecklande” (Allvin 1997, s. 8–9). Allvin menar att arbetslivsforskningens fokus på att upprätta ett harmoniskt förhållande mellan arbetets (systemets, produktionens) objektiva krav och människans subjektiva vilja (exv. behov av olika slag) är ett kunskapsteoretiskt problem. Jag instämmer i Allvins slutsats men ett annat problem för arbetslivsforskningen är också normativt: att kunna ha en idé om det s.k. ”goda arbetet” och hur vi i offentligheten kan föra rationella samtal om de normer och regler som bör vägleda arbetslivet i stort.

3. Metodfrågor och urval

Föreliggande uppsats är en kvalitativ dokumentanalys av tre publicerade vetenskapliga studier av svenska sociologer från tre olika tidsperioder: *Människan i industrisamhället*, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen* och *Flexibilitetens gränser*.

Urvalet av texterna har gjorts utifrån följande periodisering som har ”kunskapsproduktionens utveckling” i Sverige att göra. Sociologin institutionaliseras som ett ämne på Uppsala universitet i Sverige 1947.⁸ Det blir sålunda mitt startår. Att slutdatumet blir åren runt 2000 beror på att jag inte funnit någon större kvantitativ studie som är relevant för min frågeställning.

Den andra urvalsprincipen har att göra med den teknisk-industriella ”produktionsutvecklingen”. Något kortfattat kan man dela in den industriella utvecklingen i fyra s.k. ”revolutioner”. Den första inleddes i slutet av 1700-talet i England och kom något senare till Sverige där den tog fart under 1800-talets senare hälft. Den andra inleddes runt 1900 och den gav upphov till massproduktion (fordismen) i stora fabriker (*Människan i industrisamhället* och *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen*⁹). Under slutet av 1970-talet börjades man prata om en tredje period med automatisering, robotisering och datorisering som pådrivande faktorer i produktionen (här finns *Flexibilitetens gränser*). En del forskare har på 2010-talet börjat fråga sig om man är på väg in i en ny fas. I Tyskland kallas den ”Industrie 4.0” och i Sverige ”Smart industri” idén är att hela produktionen ingår och styrs i digitala nätverk (Lundmark, Abrahamsson & Johansson 2022, s. 291–313). Jag ansluter mig till sociologen Johan Alfonsson (2020) som menar att vi fortsatt befinner sig i den flexibla produktionsregimens fas.

Ovan nämnda studierna kommer behandlas som dokument. Man kan skilja mellan tre typer av dokument: primära, sekundära (analyser och bearbetningar av andras primära dokument) och tertiära (exv. handböcker och bibliografier) (May & Perry 2022, s. 126). Mina tre dokument är samtliga primära då forskarna som producerat texterna samlat in materialet. De är vidare offentligt publicerad och innehåller ej känsliga uppgifter om enskilda personer. Samtliga tre texter har publicerats på svenska bokförlag för en bredare läsekrets än universitet. Segerstedt & Lundquist hade finansiering från studieförbundet SNS och Uppsala universitet, Korpi från Riksbankens jubileumsfond och Svenska me-

⁸ Det hade självfallet genomförts sociologiska studier innan 1947 och det fanns även en professur i nationalekonomi och sociologi vid Göteborg. Gustaf Steffen 1864–1929) innehade professuren 1903–1929, alltså fram till hans död. Han fick ingen efterföljare förrän Torgny T. Segerstedt 1947 och Steffen har därför saknats i mainstreamhistoriken om sociologi i Sverige. För ett undantag se Wisselgren (1997).

⁹ *Människan i industrisamhället* valdes då den var typisk för det s.k. ”anpassningsparadigmet” (se ovan) och *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen* valdes för att den representerar brottet mot detta paradigm, alltså den kritiska, marxistiska arbetslivsforskningen som uppstod i slutet av 1960-talet.

tallarbetarförbund och slutligen Grönlund av det statliga Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Syftet med texterna är att producera kunskap som kan nyttjas fritt av den som vill.

Målgrupperna är både inomvetenskapliga, men de är även indirekt riktad mot arbetsmarknadens aktörer och politiska beslutfattare men ger inga direkta handlingsdirektiv eller policyförslag.

Texterna av tre större empiriska studier över en tidsperiod från 1950–2000. Urvalet har baserats på en läsning av följande svenska översikter: (Gunnarsson 1980; Björkman & Lundqvist 1981; Abrahamsson & Johansson 2013 samt Björkman & Sandberg 2019).

Den första stora empiriska industrisamhällesstudie och den satte agendan för arbetslivsforskningen i 20 års tid är uppsalasociologerna Torgny T. Segerstedt och Agne Lundquists ”Människan i industrisamhället” (1952 & 1955). Jag tar även i en exkurs mycket kortfattat och schematiskt upp efterföljaren till ”Människan i industrisamhället” studien ”Industrisamhälle i omvandling”¹⁰ (1990). Denna studie leddes av Umeåsociologen Rune Åberg i slutet 1980-talet studie och anlägger ett liknande perspektiv och bygger i stor utsträckning på samma frågeställningar som Segerstedt och Lundquist utarbetade.

Sedan följer sociologen vid Stockholms universitet, Walter Korpis (1978) stora empirisk studie av arbetare i metallindustrin med avseende på deras arbetsvillkor och den fackliga kampen, är internationellt känd och utvecklar dessutom en teori om maktresurser på arbetsmarknaden.

Och slutligen behandlas Umeåsociologen Anne Grönlunds (2004) omfattande empiriska studie (och avhandling i sociologi) om det nya framväxande arbetslivet där flexibilitet i arbetet och dess påverkan på fritid och familj är i fokus.

Jag ansluter mig till den kritisk realistiska ståndpunkten att observationer av fakta är teoriberoende men ej teorideterminerade (Danermark m.fl. 1997, s. 23). Jag ansluter mig även till ett ontologiskt postulat att världen, både den fysiska och sociala är indelad i nivåer. Det svåra, men kanske fruktbara i ett sådant företag är avgränsa på vilken nivå ens kunskapsobjekt bäst kan låta sig analyseras (Brante 1997, s. 324).¹¹

¹⁰ Åbergs studie utfördes på uppdrag för den av Riksdagens tillsatta Maktutredningen.

¹¹ Se Brante (1997, s. 324–326) om en nivåuppdelning av sociologins kunskapsobjekt. Han menar att det stort fog för att sociologin studerar objekt på fem olika nivåer: internationell, interinstitutionell, institutionell, interindividuell och individuell nivå. Detta är en *vertikal* uppdelning. Brante menar vidare att den kan kompletteras med en *horisontell* uppdelning med begreppen struktur-kultur eller med struktur-diskurs-aktör. Alla nivåerna innehåller för nivån ”typer av nivåspecifika komponenter”. Ett exempel: för den institutionella nivån, ”byråkrati” eller ”organisation” (ibid. s. 324; 326–327).

4. Om teoretiserande och metod

Vad som kännetecknar en teori inom sociologi och hur den används finns det många uppfattningar om. En första distinktion är den som sociologen Richard Swedberg (2022) gör: den mellan att betrakta teori som en skriven (slutlig) utsaga och som är publicerad utifrån de regler och konventioner vad en text (exv. introduktion, bakgrund, teori, metod, analys/diskussion och referenser) ska innehålla och som är rådande inom forskningsfältet. Det som analyseras är det som finns i texten, alltså vad-kunskap. Den stora nackdelen med detta sätt att betrakta teori är enligt Swedberg att en beskrivning av hur teoretiserande har gått till i praktiken utlämnas i den slutgiltiga produkten och att forskningens kreativa aspekter döljs. Det andra sättet är att betrakta teori som ett slag aktiviteter som forskare utför oftast i en grupp. Analysen är här inriktad på vad som sker i en forskningsprocess, alltså hur teori, metod och data, konstrueras, analyseras och insamlas.

I denna uppsats kommer jag begränsa mig till det första perspektivet. En annan avgränsning är att jag inte heller avser att skapa en ny helt teori (för detta skulle jag behöva samla in egen empiri) utan jag i stället kommer att använda mig av existerande begrepp. Min ansats ligger närmare vad som skulle kunna kallas rekonstruktion eller ombeskrivning (Rorty 1997).

Jag ämnar utföra en idéanalys (se Bergström & Swärd 2018). Det första jag behöver svara på är vad är en idé och här kommer jag nära följa Bergström och Swärds förslag. En idé är en varaktig och stabil tankekonstruktion som bildar en helhet av verklighetsomdömen (vad är); värdeomdömen (bör) och slutligen handlingsföreskrifter (hur man bör handla). I denna uppsats ligger den absolut tyngdpunkten på ”vad är” i bemärkelsen av idéer om vad arbete respektive vad är behov.

Enligt Bergström och Swärd så innehåller en idéanalys ett par vetenskapliga och ontologiska antaganden. Den första är att ”människor är meningsskapande varelser” och använder språk för att ”ge mening åt sin tillvaro” och därigenom framställer idéer om sig själva och världen. (ibid. s. 139). En grundläggande tanke är att människan skapar spår efter sig i exempelvis texter och att vi sedan kan konstruera utsagor om hur denna idé skulle kunna se ut. För forskaren är uppgiften att bilda hypoteser om idéernas uppbyggnad och hur de är relaterade till varandra och till den struktur som finns i materialet.

Syftet med idéanalysen kan enligt statsvetaren Ludvig Beckman (citerad i Bergström & Swärd 2018, s. 140) vara huvudsakligen tre: beskrivande, förklarande och kritisk. I min studie är det huvudsakliga syftet det beskrivande även om det finns fragment av förklaringar och kritik. Ett fokus för mig är att säga något som texten inte själv uttalar och peka på oklarheter eller rena motsägelser samt att i viss mån göra jämförelser mellan olika idéer över tid, men även att påvisa likheter och skillnader.

Statsvetaren Mats Lindberg (citerad i Bergström & Swärd 2018, s. 147) har skapat ett överskådligt analyschema för idéanalys. Hans schema är huvudsakligen inriktat på att kategorisera och sortera olika idéutsagor. Lindbergs schema har två analysnivåer, den *grundläggande* och den *operativa* och tre olika typer av idéer (*värden*, *beskrivningar* och

föreskrifter) sammanlagt blir det sex olika idéer. I min studie kommer båda nivåerna användas. Den grundläggande nivåns idétyp är *värdeutsagor* som uttrycker ideal och inbegriper idéer om som exempelvis moral, rättvisa finns i texten. Detta kommer inte vara i fokus för mig, inte heller idétypen *föreskrifter* som handlar om principer för socialt agerande, det som handlar om vad som är lämpligt eller ändamålsenligt (rationellt) handlande. Mitt fokus kommer vara på *beskrivande utsagor* både på den grundläggande nivån såväl som på den operativa nivån. På den grundläggande nivån handlar det om beskrivande utsagor om vad saker är och omfattar objekt, individer, problem och möjligheter i en viss situation. På den operativa nivån handlar det om beskrivningar av mål-medelrelationer och hur man kan uppnå ett visst värde eller mål (ibid. s. 145).

4.1 Idealtypen

Enligt Swedberg (2022) kan man göra på några olika sätt när man vill fokusera på ett visst empiriskt fenomen. Herbert Blumers ”sensibiliserande begrepp” är användbara i empiriska fältstudier där forskare inte på förhand bör låsa sig till ett begrepp och dess kriterier för definition. Begreppen är alltså tentativa för Blumer. Det andra exemplet är Max Webers idealtyp (1977). För mitt syfte och studieobjekt, vetenskapliga empiriska texter av sociologiska forskare är Webers metod mer lämplig och nedan följer en genomgång av idealtypen som metod.

För att kunna kategorisera och sortera bland de idéer som kan finnas i en text är ett lämpligt hjälpmedel idealtypen. Sociologen Max Weber skapade detta metodologiska verktyg och den har tillämpats inom sociologi under de senaste hundra åren. En idealtyp kan sägas vara en måttstock eller ett ”instrument” för att analysera olika empiriska sociala fenomen. Det görs genom att åta sig en omfattande kartläggning av ett visst fenomenens egenskaper. Beroende på ens forskningsobjekt och problemställning så väljer man de egenskaper som är relevanta. Hur konstrueras en idealtyp enligt Weber: ”Man kommer fram till idealtypen genom att entydigt *betona ett eller ett par synsätt* genom att lägga samman en mängd spridda och inte klara avgränsbara fenomen som kan förekomma i större eller mindre omfattning eller ibland inte alls – enskilda fenomen som fogar sig efter dess ensidigt betonade synsätt och som blir en enhetlig *tankebild*. Det finns inte i någonstans i verkligheten en empirisk motsvarighet till denna tankebild i dess begreppsliga renhet. Den är en utopi och uppgiften för den historiska forskningen är att i varje enskilt fall fastställa hur nära eller hur långt ifrån idealbilden ligger [...] (Weber 1977, s. 139). Det problem som framträder här, menar sociologen Klas Gustavsson är frågan om objektivitet och subjektivitet inom samhällsvetenskapen.¹² Forskaren ”är utlämnad till att göra en värdering av vad som är väsentligt hos det fenomen som ska konstrueras” (Gustavsson 2011, s. 108). Idealtypens styrka är att den lyfter fram ett antal framträdande drag och låter forskaren jämföra verkliga fenomen med idealtypen och därmed kunna utveckla teorier (Bergström & Swärd 2018, s. 148–149).

¹² Jag måste här lämna den eviga fråga om subjektivitet och objektivitet inom samhällsvetenskapen och den kritik Weber dragit på sig och hänvisa till Gustavsson (2011).

För att analysera de tre utvalda studierna kommer jag konstruera *två idealtyper*, som sammanför olika vetenskapliga utsagor om begreppen arbete och behov.

4.2 Idealtypen arbete

Att arbete är värdefullt eller till och med livsviktigt för människan kan nog sägas vara oomtvistat. Men hur och på vilket sätt finns det dock ingen konsensus om. Arbete är alltså ett omstritt fenomen och det finns många olika teorier om arbetet (Eyerman 1985, s. 27–31). Beroende av teoretisk utgångspunkt och forskningsfråga får vi olika svar på frågan om vad som karakteriserar arbetet. För en del författare handlar det om hur arbetet kan fylla olika behov för människan som exempelvis självförverkligande och tillhörighet, för andra är det en nödvändighet och slutligen är det en plikt för människan.¹³

4.2.1 Arbete i sociologin

Vad kännetecknade arbetet hos de sociologiska "klassikerna"? Max Webers arbetsbegrepp är handlingsteoretiskt och definieras som ett ekonomiskt ändamålsinriktat handlande i en ekonomisk organisation för produktion av varor (Weber 1983, s. 76 ff.). Arbete är också ett etiskt imperativ i en kallelse att tjäna gud och befrämjas av en metodisk rationell livsföring i ett liv i askes (Weber 1978, s. 73–86). Weber menade även att samhällsutvecklingen är karakteriserad av den tekniska rationaliteten, av medel-mål-inriktningen och en alltmer dominerande användning av kalkylering, bokföring som organiserades byråkratiskt. Hos Karl Marx är arbete historien om den tilltagande naturbehärsningen genom produktivkrafternas utveckling och produktionsförhållandena som slår botten på arbetet (Marx 1995, s. 150). Karl Marx betraktade även arbetet som en livsnödvändighet men också som människans självförverkligande tillsammans i en produktionsgemenskap (Marx 1995, s. 72). Men arbetet har även en negativ sida under de kapitalistiska produktionsförhållandena. I och med att människan skiljs från sin produkt och producerar för andra, den som äger produktionsmedlen blir resultatet enligt Marx att "arbetet alienerar människan 1, från naturen (avskiljandet från produkten. min anm.) 2, från henne själv från hennes egen verksamhet (verksamheten tillhör någon annan. min anm.), hennes livsaktivitet, så gör det henne främmande till för *art*" (Marx 1977, s. 185-186). Till skillnad mot Marx och Weber, kunde Emile Durkheim (1997) se att arbetet genom den allt hårdare drivna arbetsdelningen trots allt inte sprängde samhället i bitar, utan i stället skapade ömsesidiga beroenden människor emellan. Arbetsdelning skapade i stället för splittring social integration men som han med tidstypiska termer benämnde som "organisk solidaritet" i det moderna samhället. Fenomen som arbetsdelning, byråkratisering, rationalisering och blev därför centrala begrepp i empiriska och teoretiska studier inom de begynnande samhällsvetenskaperna. Detta ledde senare till sociologins fokusering på bl.a. välfärdsreformer, familjens omvandling, integration och urbaniseringsprocesser (Offe 1985, s. 132). Detta tar Offe som intäkt att de "klassiska" teorierna var (och är) inriktade

¹³ För fler exempel se Elster (1992) s. 192.

mot arbetets och produktionens betydelse för samhällets konflikter och integration. Sammanfattningsvis är arbetet "[...] the main driving force behind the "formal" rationalization of capitalist societies" (ibid. s. 131).

4.2.2 Arbeta som handling

Vad utmärker arbete som sociologiskt handlingsbegrepp? Arbete är ett komplext begrepp¹⁴; ett abstrakt substantiv som representerar allt från egenskaper, tillstånd, verksamheter till sociala förhållanden.¹⁵ Enligt filosofen och sociologen Jürgen Habermas är arbete den verksamhet som reglerar människans utbyte med naturen. Habermas definierar arbete som en instrumentell handling, vilken är icke-social och framgångsorienterad och har att göra med människans förhållande till naturen. Detta skiljs i Habermas handlings-teori gentemot två andra typer av social handling (interaktion); den kommunikativa handlingen som är förståelseorienterad och den strategiska som är framgångsorienterad (Habermas 1984b, s. 285). Det kommunikativa handlandet är symboliskt förmedlad och handlar om hur två subjekt ömsesidigt rättar sig efter "normer". Normer vilka två subjekt måste förstå och erkänna Habermas (1984a, s. 84). Vi har därmed att göra med ett intersubjektivt handlande (mellan subjekt) medan det i fallet med arbete (instrumentellt handlande) är relationen mellan ett subjekt och objekt (naturen) Habermas (1971, s. 55).¹⁶ Hos Habermas är det som förhindrar människans emancipation; förtryck om det är socialt – och om det gäller människans relation till naturen är det tvång. Hos Habermas betecknar arbetet som en handling vilken griper in i naturen för att säkerställa livet. Habermas menar att man endast bör betrakta arbete som en framgångsorienterad (instrumentell) handling mellan subjekt och objekt. En viktig aspekt av Habermas teori rör kritiken mot huruvida arbetet är självförverkligande för människan. Habermas menar att marxister har en romantisk-expressivistisk syn på arbete: att individen får utlopp eller utvecklar sina förmågor genom produktion. Att människans essens eller egenskaper uttrycks och objektifieras i arbetsprodukten och estetiskt tar det formen av subjektets självförverkligande och i skapandekraft (Habermas 1987, s. 76–77).¹⁷ Arbete är alltså både autonomi och självförverkligande i förening men utan att instrumentella handlingar mot den yttre naturen inre. Arbete är både autonomi och självförverkligande i förening utan att våldet mot den yttre naturen blir problematisk för människans inre natur.

Det är Habermas' reduktion av arbetet till att enbart definieras som ett instrumentellt handlande (som omvandling av naturen) som mött hårdast kritik, främst från marxistiska teoretiker som velat bevara den direkta förmedlingen mellan arbete och självförverkligande (människans emancipation och autonomi). Filosofen Axel Honneths kritik mot Habermas har riktat in sig på att han skiljt arbete från interaktion. Han menar att dennes

¹⁴ Det ontologiska arbetsbegreppet kan definieras: "människan skapar sig själv och sin värld genom arbetet", Karlsson (1986), s. 40.

¹⁵ För en etymologi om arbete, se Arendt (1988), s. 72–73, not 40.

¹⁶ Distinktion mellan arbete och interaktion utgör grunden för Habermas' handlingsteori, även om termerna numera har beteckningarna framgångsorienterat respektive samförståndsorienterat handlande (Habermas, 1984a, s. 285 samt även Carleheden, 1996, s. 78).

¹⁷ Se även om Marx syn på självförverkligande i Berki (1979), s. 51.

arbetsbegrepp är för begränsat när det gäller arbetets roll för individuation, självkänsla och självaktning (Honneth, 1995, s. xviii). Att betrakta arbete som instrumentellt handlande leder till att de moraliska erfarenheterna av alienation, missaktning i arbetet försvinner och att behovet av självkänsla, självaktning, respekt, status och erkännande hamnar i bakgrunden (jfr det fjärde behovet hos Maslow nedan) men även behovet av självförverkligande i arbetet hamnar utanför blickfånget.

Jag ska nu övergå i att koppla samman arbete med behov av tillhörighet och självförverkligande.

4.3 Idealtypen behov

Ordet ”behov” är vanligt i vardagslivsspråket men det förekommer även inom samhällsvetenskap, filosofi, ekonomi, politik och lagstiftning. Den vardagliga förekomsten kan vara ett av skälen till att ordet sällan blivit ett nyckelbegrepp som exempelvis frihet, rättvisa, jämlikhet och solidaritet. Med detta sagt så finns det trots allt en hel del försök till begreppsdefinitioner i filosofi, idéhistoria och filologi.¹⁸ Ett annat skäl som förvisso delas med ovan nämnda begrepp är att behovsbegreppet är omdebatterat och politiskt laddat. Åke Bergmark, professor em. i socialt arbete menar också att begreppet är slagkraftigt som argument i moraliska debatter om fördelning av resurser inom socialpolitiken Bergmark (1998, s 69). I boken *Arbets- och organisationspsykologi* (Aronsson m.fl. 2012, s. 25–26) konstateras att det finns många som försökt definiera människans behov. Författarna ger en hänvisning till Maslow (1943) och dennes teori om motivation och behov. Jag kommer nedan ta upp Maslow teori och sociologen Thomas J. Scheffs vidareutveckling av teorin om mänskliga behov.

4.3.1 Behov: analytiskt-logiskt

I artikeln ”Om behov” spekulerar filosofen G.H. von Wright (1995) om det allt ökande intresset för handlingsteorier inom analytisk filosofi. Hans observation av filosofiska studier i handlingsteori är att begrepp som motiv, avsikt, begär och närliggande termer analyserats men att begreppet *behov* är relativt frånvarande inom etik. Begreppet behov hör som sagt till olika aspekter av mänskligt handlande och det benämns av von Wright som ett psykologiskt begrepp, då detta är knutet till människan som helhet och inte olika psykologiska fakulteter som kognition och perception eller tänkande. Då begreppet behov är en aspekt av att vara människa är det mer precist att kalla dem filosofiskt antropologiska enligt von Wright (1963, s. 6–7).

Hur lyder von Wrights definition av behov? ”En varelse *behöver* sådant som det är *illa* för den att undvara” och ”vad som är skadligt för varelsens välfärd” (von Wright, 1995, s. 44). Han menar vidare att ”vad som är bra eller illa är en fråga om värdering” (ibid.) men inte ett värdeomdöme. Att en varelse far illa kan vara sant eller falskt rent objektivt

¹⁸ Se Kim-Wawrzinek & Müller (2004); Schanz (1981); Lederer (1980); Heller (1976) och Müller (1971).

men att det kan vara svårt empiriskt att fastslå på vilket sätt och i vilken grad. Framöver i denna text vidtar von Wright en del begreppspreciseringar som jag bara kort kommer att nämna här. Endast levande varelser kan ha behov. I vardagsspråket kan man uttrycka att en maskin har behov av exempelvis olja för att fungera bra. Men maskinen i sig har inget eget utan den fyller ett behov för människan genom ett ändamål som att kapa ett träd. Andra exempel som tas upp är att levande varelser har behov av vatten för att inte fara illa. Detta kan observeras för växter relativt enkelt av människan men för mer komplicerade behov måste man ta till vetenskaplig expertis för att kunna analysera exempelvis växtens jordmån etc. Fenomen som hunger och törst för människor är i sig inga behov eller begär, de är i stället förnimmelser som väcker ett begär av behov. Begreppen begär och behov är alltså inte överlappande. Med en pregnant formulering: ”Allt som man begär behöver man inte – och allt som man behöver begär man inte” (von Wright, 1995, s. 48). Exempel på det förra är droger och det senare vitaminer även om detta förhållande skulle kunna kompliceras och kvalificeras. En annan viktig aspekt är att det är med språket som en människa kan ha en mening eller uppfattning som behov. Det är här frågan om ”sanna” och falska” behov kommer in (Heller 1980)¹⁹. Uppenbara exempel där språket är verkamt finns i grupprycket, att människor jämför sig med varandra, att man påverkas av marknadsföring.

Kanske den viktigaste frågan om vad behov är hur vi kan veta något om det. I Von Wrights exempel är det en fråga om två skilda handlingar (von Wright, 1995, s. 50): Det första gäller behovet att slå in en spik i en vägg. För det behöver man en hammare för att uppnå målet. Men det målet beror på andra mål som exempelvis att hänga upp en tavla. Behöver jag hänga upp en tavla? Det beror på andra behov till exempel estetiska. Om detta är livsviktigt är däremot svårt att fastställa utan att man har mer information om personen i fråga. Det andra gäller transport för att ta sig till ett arbete. Denna målsättning är normativ där det föreligger ett avtal att infinna sig på arbetsplatsen. Då arbete i ett samhälle uppfyller behov av inkomst för att kunna tillfredsställa behov av mat, husrum etc. Uppfylls inte detta behov ”far jag illa” och min ”välfärd” drabbas åtminstone på kort sikt.

Ett behov som hälsa har att göra med människors väl. ”En människa som är *sjuk* – fysiskt eller mentalt har det illa” (von Wright, 1995, s. 53). Däremot är inte alla som har det illa sjuka. Uppenbart exempel är fattigdom. När det gäller sjukdom kan det allt som oftast fastställas om personen far illa av olika medicinska professioner och därmed frikopplad dennes egna uppfattning. Men det finns situationer där personen framför att den har illa p.g.a. smärtor etc. och där personens krämpor inte tas på allvar av omgivningen och avfärdas som psykosomatiskt. Ett annat exempel som visar på svårigheterna att bestämma om en människa far illa är då denne är aggressiv, ogin, eller uppvisar känslökyla. Personen själv kan anse att denne inte far illa medan omgivningen kan göra det. Det kan röra

¹⁹ Von Wright vill inte som marxister tala om falska och sanna behov utan menar det i stället är rimligare att prata om att ha måttstocken ”legitima och illegitima” behov då det i ett specifikt samhälle kan finnas behov som exempelvis yttrandefrihet som är illegala. Denna behovsinskränkning kan då kritiseras för att var illegitim.

sig om våld, mobbning och andra former av kränkningar och missaktning riktat mot andra personer.

Vilka är då de mänskliga behoven? De som von Wright räknar upp är kärlek, trygg uppväxt, uppfostran (både primär och sekundär socialisation, min anm.), samt få och ge ömhet och vänskap (sociala relationer). Von Wright ger dock inte några hänvisningar till empirisk forskning om behoven men att följa av diskussionen ovan bör också de "basala behoven" som de fysiska räknas med. Det är behov som människan har gemensamma med djur och växter. En sista anmärkning är här på plats. De mänskliga behoven som sådana räknar inte von Wrights som transhistoriska utan som kontingenta, som historiskt och samhällsmässigt föränderliga. Hur de förändras går han inte in på med det finns andra forskare och filosofer som har utarbetat teorier om hur dessa "behovskamper" kan se ut, jag tänker här främst på filosofen Axel Honneth men även Nancy Fraser och Charles Taylor.

4.3.2 Maslow och människans behov

Enligt sociologen Thomas J. Scheff så var psykologen Abraham Maslow kanske den förste och mest kände förespråkaren av att det finns mänskliga behov som är universella och som alltså skär över tid och över olika kulturer (Scheff 2008, s. 31). Det universella innebär därmed att Maslow har en teori om den mänskliga naturen. Det har förvisso många filosofer och forskare haft innan honom men hos Maslow finner vi en teori grundat på kliniska studier och observation (Maslow 1970, s. 35). Teorin utvecklades på 1930- och 40-talet i USA och presenterades i en artikel från 1943. Denna artikel ingick senare som kapitel fyra i boken *Motivation and Personality* från 1970, 2. utg. och är i stort sett oförändrad. Jag kommer däremot i huvudsak att utgå från Scheffs artikel *Universella behov? Efter Maslow* (2008). Anledningen är att det sedan Maslows studie finns mer forskning om behov. Men också att Scheff företar en teoretisk rekonstruktion av Maslow då denne har en del icke-adekvata definitioner av behov.²⁰

I Maslow (1970, s. 35–46) presenteras de fem behoven.

De första är de kroppsliga behoven (Physiological). De som krävs för människans överlevnad såsom mat, vatten, ren luft och skydd mot vädrets makter. En bristande uppfyllnad av de kroppsliga behoven leder till att man far illa.

Det andra behovet är trygghet och säkerhet (Safety) vilka innefattar exempelvis ordning, politiska gränser, socialförsäkringar och anställningstrygghet.

²⁰ Scheff lägger dessutom till ett sjätte behov den om "lämpliga emotioner" som jag dock inte kommer gå in närmare på då detta faller utanför min studie.

Det tredje behovet är tillhörighet och kärlek (Belongingness and love). Här handlar det om att ha en käresta, vänner, familj och social gemenskap exempelvis i arbetet.

Det fjärde behovet är uppskattning (Esteem). Detta behov är tvådelat: det första rör olika former av uppskattning eller värdesättning såsom erkännande, respekt, status, berömmelse, ära. De andra formerna är behovet av självaktning, självförtroende, självkänsla men även kontroll, prestation, autonomi, frihet. Scheff tillägger att detta behov skulle kunna definieras som en grundläggande känsla av sann stolthet (Scheff 2008, s. 37).

Det femte och sista behovet är självförverkligande (Self-actualization). Dess definition är realisera det man potentiellt är "What a man can be he must be" (Maslow 1970, s. 46). Som Scheff skriver är det tveksamt att kategorisera självförverkligande som generellt (jämfört med behoven ovan) då varje människa har olika mål för sitt självförverkligande (Scheff 2008, s. 32).²¹

Liksom vad Scheff hävdar, menar jag att dessa fem behov kan studeras av olika samhällsvetenskaper. Det första behovet som handlar om överlevnad är ekonomins studiefält och handlar om utbud och efterfrågan men även av naturvetenskaperna vad de gäller exempelvis näringsrik mat eller ren luft. Behovet av trygghet och säkerhet är främst ett fält för statsvetenskap men även för kriminologi. Tillhörighet och kärlek är ett studiefält för främst sociologin och då tillhörighet. Kärlek är däremot mer flerdisciplinärt men har sin tyngdpunkt i filosofi och humaniora. Det fjärde behovet är mer tvetydigt, Scheff (ibid.) menar att det är psykologins område men det kan också studeras socialpsykologiskt och sociologiskt beroende på vilken ontologisk nivå man arbetar på. Det sista behovet självförverkligande är även det huvudsakligen en fråga för den psykologiska vetenskapen och ligger på den individuella nivån. För att kunna täcka in människans behov vetenskaplig bör även de olika samhällsvetenskaperna arbeta tillsammans (ibid.).

4.3.3 Tillhörighet som behov

Tillhörighet är ett centralt studieobjekt för sociologin och även för min analys av idéer om behov i de tre studierna som kommer att analyseras senare i denna uppsats. Som vi såg ovan ingick även kärlek i Maslows behov. För mitt ändamål och studieobjekt, idéer om arbete och behov i svensk arbetslivsforskning väljer jag att bortse från kärlekens roll i arbetslivet. I stället kommer jag att med hjälp av Scheff rekonstruera och omformulera tillhörighet så att detta behov kan användas för att analysera mänskliga behov i arbetslivet ur ett sociologiskt perspektiv.

²¹ De flesta som kommit i kontakt med Maslows teori har stött på termen behovshierarki, att det första är primärt och de andra fyra följer på det. Scheff menar i stället att behoven borde tolkas i fråga om tidshorisont, kort eller långsiktiga behov.

Scheff (2008, s. 34) menar att det i forskningslitteratur finns ett en ganska stor konsensus som att tillhörighet är ett grundläggande behov i paritet med de kroppsliga och trygghetsmässiga. Men att även att det finns en oenighet om innebörden av tillhörighet (ibid. s. 35). För att bättre kunna analysera tillhörighet bör man göra en distinktion mellan solidaritet och dess motsats, alienation.

Alienation är ett välbekant begrepp inom olika marxistiska teorier inom arbetslivsforskningen (Blauner 1964). Det blev främst känt via Karl Marx kritik av arbetet som alienerat under kapitalismen i *Ekonomisk-filosofiska manuskript* från 1844 (i Marx & Engels 1977, s. 145–248). Scheff tar i stället hjälp av Melvin Seemans metaanalys från 1975. Seeman fann sex olika former av alienation i forskningslitteraturen 1) maktlöshet, 2) meningslöshet, 3) normlöshet, 4) kulturellt förfrämmande, 5) självförfrämmande och 6) social isolering: uteslutning eller bortstötning. Scheffs kritik mot Seeman kan sammanfattas så här är: ”Maktlöshet kan exempelvis vara ett relationellt element (avsaknad av verklig makt i jämförelse med andra människor) och ett dispositionellt element (känslan av maktlöshet, vare sig den bygger på en jämförelse med andra eller ej)” (Scheff, 2008, s. 37). Fem av de sex innebörderna av alienation innehåller emotioner, delar begreppet social isolering har en motsvarighet i skam och i maktlöshet finns en känsla av otillräcklighet. (ibid.). Sammanfattningsvis menar Scheff att det i alienationsbegreppet finns sammanblandningar av relationell och dispositionell art samt av kognitiv och emotionell art.

I sociologin brukar begreppet social integration vara det som överlappar kontinuumet solidaritet och alienation.²² De flesta forskare har sett solidaritet som ett fenomen på makronivå. Men Scheff menar att det även sker på interaktionsnivå.²³ I Scheffs tolkning av Marx så är alienation något som uppstår i en produktion som är kapitalistisk medan en socialistisk produktion framkallar solidaritet. Tolkningen är ganska reduktiv men ger en fingervisning om hur man ska se på de två de två fenomenen strukturellt. En annan viktig teori är Durkheims om anomi (normlöshet, se nedan). Denna teori har liknande strukturella komponenter men här är det olika kulturer. I Durkheims bok *Självmodet* förklarades olika former av självmord med kulturer där individen antingen är för löst knuten till en grupp eller för starkt knuten till en grupp i den sociala integrationen. En tredje teori har utvecklats av sociologen Norbert Elias. Denne har skapat en teori om social integration som har tre olika former: Oberoende (för stor distans), balans mellan självet och andra, samt beroende (för lite distans) som Scheff menar täcker in de strukturella formerna av social integration (ibid. s. 40).

4.3.4 Självförverkligande som behov

²² Se Habermas (1984b & 1987b) samt Lockwood (1992).

²³ För ett exempel Hechter (1987).

Inom arbetslivsforskning brukar behovet av självförverkligande vara viktigt, både deskriptivt så väl som normativt inslag i det goda arbetet.²⁴ Redan på 1960-talet formulerades de första idéerna om det goda arbete och de psykologiska behov som bör vara uppfyllda och där fanns tankar om lärande och medbestämmande som tangerade självförverkligandebehovet i Maslows teori (Johansson & Abrahamsson 2007, s. 58–59).

Som nämndes ovan var Maslows definition av självförverkligande alltför personcentrerad för att kunna utgöra en komponent i en universell behovsteori. Scheffs lösning är att omformulera behovet till att bli en fråga om individuell autonomi.: att vara autonom skulle kunna vara en grundläggande förmåga för att kunna självförverkliga sig. I Scheffs exempel är hinder för autonomi alla personliga vanor och rutiner vi är fast i, en hämsko för självförverkligande. ”Förmågan att fly, om än bara någon gång då och, från rutin och konvention gör det möjligt att bli en unik person. Kanske kan denna förmåga bäst förstås som individuell autonomi” (Scheff 2008, s. 50). Och som han konstaterar har autonomi en koppling till tillhörighetsbehovet ”genom att vara dess motsats” (ibid.). Och det skulle kunna kombineras till ett behov i en pendel mellan tillhörighet och autonomi. Liknande tankegångar finns hos Axel Honneth i hans teori om erkännande (Honneth 1996). Där handlar det också om individen som behövande av tillhörighet och av autonomi. Hos Honneth är det till skillnad mot Maslows teori, ett erkännande av individen är intersubjektivt beroende av andras (positiva) attityder mot ens själv förutsättningen för att kunna utveckla positiva självrelationer (självrespekt, självuppskattning och självförtroende).

Utifrån den ovan förda genomgången av idéer om arbete och behov har jag konstruerat en idealtyp som innehåller nedanstående komponenter.

²⁴ Allvin (1997).

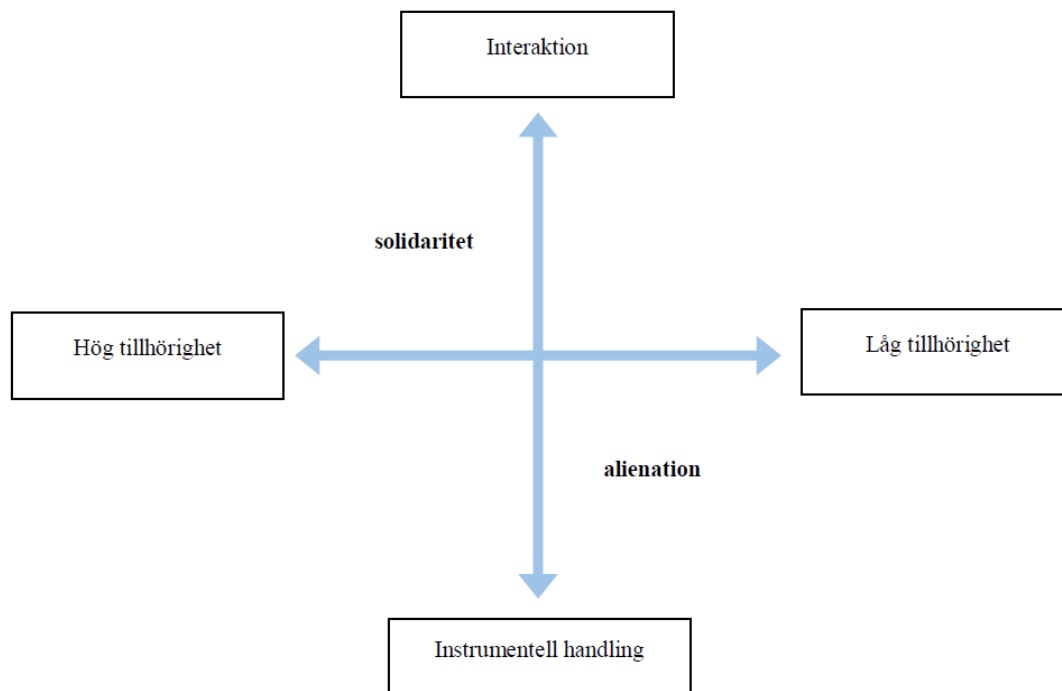

Bild 1: Idealtypdiagram

5. Människan i industrisamhället – Ett sociologiskt pionjärarbete

I detta avsnitt ska jag analysera Torgny Segerstedts och Agne Lundquists (S & L) studie "Människan i industrisamhället". När den publicerades 1952, blev den omdebatterade såväl i press som i vetenskapliga skrifter (Larsson 2001, s. 157–162; Gunnarsson 1980, s. 15). Sociologerna Torsten Björkman och Karin Lundqvist menar att den var stilbildande för senare arbetssociologiska undersökningar inom det s.k. "anpassningsparadigmet" där begreppet trivsel var i fokus. Denna skola dominerade svensk arbetslivssociologi under perioden 1945–65 (Björkman & Lundqvist 1981, s. 34–35). Sociologen Katrín Fridjónsdóttir har menat att flesta svenska sociologerna även om de inte direkt bekände sig till Segerstedts normteori så arbetade de i samma anda som denne under sociologins tidiga fas i Sverige (Fridjónsdóttir, 1991, s. 257–258). Jag har som avsikt att placera "Människan i industrisamhället" i dess historiska och vetenskapliga kontext. I styckena som följer görs en presentation av de viktigaste teserna i "Människan i industrisamhället" i syfte att blottlägga dess idéer om arbete och behov.

5.1. Studien i sin historiska och vetenskapliga samtid

I USA under 1920- och 30-talet hade psykologen Elton Mayos forskargrupp genom omfattande studier funnit att trivsel och uppmuntran var vägen till hög produktivitet och arbetsfred (Björkman & Lundqvist 1981, s. 30). Det var framför allt sociala förändringar i arbetsgruppen som intresserade dem, medan människans psykologiska konstitution lämnades i hög grad åt sidan. Dessa studier låg till grund för den s.k. Human Relations-teorin som utvecklats ur de s.k. Hawthorne-experimenten under 1920- och början av 1930-talet som utfördes vid en av Western Electric's amerikanska fabriker. Kortfattat kan slutsatsen av Hawthornestudien sägas vara att man "upptäckte" den socialt påverkbara människan och den informella gruppbyggnaden betydelse samt behovet av uppmärksamhet och social uppskattning för arbetsprestation. Det kan jämföras med den tayloristiska ledningsfilosofins snävare betoning på belöningens betydelse för arbetsprestationen (Allvin 1997). Vidare upptäckte Mayos forskargrupp att den individuella arbetsinsatsen inte enbart var beroende av den sociala gruppen i arbetssituationen utan att även att den symboliska miljön (normer) utanför arbetsplatsen understödde goda prestationer i arbetet (Burrell & Morgan 1979). Symbolmiljön påverkade inte bara motivationen utan också produktionen och arbets kvaliteten (ibid. s. 131). Det samhällsteoretiska antagandet hos Mayo var baserat på antagandet av ett traditionalistiskt samhälle var i färd att ersättas av ett atomistiskt som skapade nya instabila grupper på arbetsplatsen och därigenom hotade den sociala ordningen i företaget såväl som i samhället i stort (de Geer 1978, s. 99–100). Liksom hos Mayo var ett av S & L:s antaganden var inspirerat av Durkheim: samhället ska förstås som ett system som strävar efter jämvikt. Vidare att samhällets jämvikt har rubbats av teknologiska förändringar som dikterats av den ekonomiska logiken. Som följd av detta, sätts sociala krafter i rörelse för att återskapa balansen (Burrell & Morgan 1979, s. 139). Emilé Durkheims anomibegrepp var också en tydlig influens hos Elton Mayo. Mayo brukade även de durkheimliknande begreppen "established society" (för-industriellt samhälle) och "adaptive society" (industrisamhället) för att beteckna olika grader av

social desintegration (Pfannenstill 1955, s. 15 ff.). Durkheim såg i det moderna en ständig fara att samhället råkar i anomiskt tillstånd. När S & L skapade sina hypoteser om arbetslivet, tog man sin utgångspunkt Durkheims anomiteori om ett samhälle i normupplösning.

I Sverige hade Elton Mayos Human relations-teori och de idéer om företagets sociala ansvar fått genomslag bland de näringslivsföreträdare som 1948 var med och bildade SNS (Studieförbundet Näringsliv Samhälle) (Ullenhag 1998, s. 29). De Geer menar att dessa företrädare såg att en ny demokratisk ordning grundad på företagets sociala ansvar höll på att ersätta den gamla patriarkala ordningen (de Geer 1978, s 101). Det var kanske inte så oväntat då denna teori vid denna tid hade ett stort inflytande på industrisociologin över hela världen. Med SNS:s finansiering genomförde Sveriges första sociologiprofessor Torgny T. Segerstedt tillsammans med uppsalasociologen Agne Lundquist den första stora svenska industrisociologiska undersökningen; ”Människan i industrisamhället” som färdigställdes 1952 och andra delen om fritiden utkom 1955. De kanske viktigaste frågorna för näringslivet i mitten och slutet av 1940-talet var bristen på arbetskraft och den stora rörligheten bland personalen. Vid denna tid florerade den s.k. hopp-jerka-kampanjen som syftade till att minska avgångarna i industrin. (Jonsson 1990, s. 18; Helldahl 2006). SNS-företrädarna uppfattade, aningen något historielöst, förhållandena med ”hopp-jerkor” som ett normaltillstånd i industrisamhället (Se anmälan av Sachs & Flyboo, i S & L, 1952, s. 5–6). I sin samtid betraktades ”industriproblemet” av SNS och till dem knutna forskare tvåfaldigt: dels var det ett problem för näringslivet i stort att allmänheten inte hade förståelse för företagets roll i samhället. Dels var det problem på arbetsplatserna och i industrin vid denna tid som hade att göra med hög personalomsättning och arbetsplatsolyckor. De problem som man hade identifierat var bristande trivsel i arbetet men även i fritidslivet (se S & L, 1955). Denna trivselbrist ansågs bero på att den anställda hade en okunskap om företagets målsättning. och att de anställda vantrivdes då de hade behov som inte kunde bli uppfyllda. Utifrån det sagda torde studien ha varit mycket betydelsefull och det sattes stora förhoppningar på studien från såväl forskare som intressenter inom företag och fackföreningsrörelse (Ullenhag 1998, s. 39–40). Och med hjälp av de i USA utvecklade Human Relations-teorierna skulle forskarna söka få bukt med dessa problem.²⁵

5.2 Arbete och behov

Jag ska nu pröva att finna ut hur arbete och behov av tillhörighet, beskrivs och definieras i S & L:s studie. Vad är arbete hos dem? Arbete är en funktion i produktionen och som sådan konstituerar den en av de tre funktionella sfärerna i ett differentierat modernt samhälle (de övriga är reproduktion/utbildning och fritid). Då arbete betraktas funktionellt definieras det inte handlingsteoretiskt av S & L. Hos S & L är det inte förändringar i arbetet i sig som är i fokus, utan normerna i arbetslivet (normer är språkliga uttryck med ”imperativ funktion”) (S & L 1952, s. 17). S & L:s antagande är att den anställda genom

²⁵ Björkman & Lundqvist (1981, s. 18) menar att Human Relations-teorin var arbetssociologins första egna teori, men att den aldrig blev ett eget alternativ till taylorismen i Sverige.

industrialiseringen genom flyttning till en ny ort, hade friställts från sin gamla ”symbolmiljö” och att detta skapat normförvirring vilket lett till desintegrationstendenser. Denna förändring gör att det är normerna och attityderna till företaget (ibid. s. 30) som hamnar i fokus. S & L skriver: ”[...] någon tvekan om att företaget är en social grupp kan inte gärna råda, ty för alla, som tillhöra ett företag, råder ett gemensamt normsystem, som kan ledas tillbaka till en och samma källa, företagets ledning” (ibid. s. 31). Detta leder till att arbetsgruppens anpassning till normkällan kommer i förgrunden. Men arbetaren tillhör ofta ett annat konkurrerande normsystem nämligen en fackförening. Hur detta normsystem och företagets kan bringas i samklang är en viktig fråga för S & L (ibid. s. 35). Man antog att de anställda inte förstod eller hade okunskap om företagets målsättning. Detta ledde till bristande trivsel på grund av att behoven i arbetet inte tillfredsställs och inte var i samklang med vad företaget kunde erbjuda. Undersökningen syftade till att identifiera viktiga aspekter av individens upplevda förväntningar på arbetssituationen exempelvis relation till arbetsledare, arbetsmiljö, arbetstid, viljan att byta arbetsplats, medinflytande och information etc. För att mäta detta ställde de frågor om vilken uppskattning den anställde fått av överordnad samt frågor om lön och befordran. Dessa variabler aggregeras till fenomenet ”trivsel”. Den andra är fenomenet ”anda” som mätte om kommunikationen är god och om den enskilde både accepterar och förstår företagets normer (ibid. s. 38–43).

5.3 Omvandlingens logik

S & L:s andra huvudfrågeställning kretsar kring det svenska samhällets omvandling genom industrialisering och uppkomsten av social desintegration och låg tillhörighet. Men man måste dock fråga sig om det inte var en senkommen idé att studera denna omvandling, då industrialiseringen som vid 1940-talets slut, pågått i närmare 80 år (jfr Åberg 1990, s. 409). Vad var kännetecknande för industrialiseringen enligt S & L? Deras framställning behandlar två fenomen: samfärdsel (eg. järnvägar) och tekniska uppfinningar (ibid. s. 26). Samtiden präglades av tilltagande rationalisering och differentiering - alltså en ny form av systemintegration. Så här beskriver S & L förändringsprocessen: ”[g]enom samfärdseln befordras nämligen icke blott människor och varor utan också beteendesätt, idéer, känslor och symboler. Vidare erhåller man genom samfärdseln möjlighet att utöva social kontroll över människor, vilket ofta innebär en påverkan i fråga om idéer, känslor och symboler. Den stora revolutionen inom samfärdseln som sammanfaller med industrialiseringens framväxt i Sverige, var järnvägarnas byggande” (ibid. s. 25). S & L skriver tyvärr inte något mera om industrialiseringsprocessen. Men det går att tolka dem som om att det är två processer som pågår samtidigt – omvandlingen som påskyndas av samfärdsel (järnvägen), genom omlokalisering och koncentring av resurser, men också att nya idéer sprids allt fortare och till nya områden.

Hur löd då Segerstedt & Lundquists tankar kring desintegration? Det antagande de utgår ifrån är att det svenska samhället har omvandlats genom industrialisering. För att mäta

tillhörighet (anpassning i deras terminologi) valde man att studera en gammal och en nyligen industrialiserad ort: Huskvarna respektive Katrineholm.²⁶ Man antog att ”anpassningen” var högre där industrialisering pågått en längre tid (ibid. s. 29). Under denna tid påbörjades jordbrukets stora strukturomvandling (runt 1940 arbetade fortfarande nästan 30 procent i Sverige inom jordbruket Therborn, 1996, s. 100). Jordbruket hade minskat i omfattning till förmån för arbeten inom industri och service. Denna process menar S & L leder till upplösning av ”gamla” normer och relationer när människor slits upp från jordbrukssamhället och tvingas överge gamla gemenskaper och flytta till industriorterna, där ens status och position i samhället inte längre var lika stabila. I jordbrukarsamhället var fadern normkällan; alla funktioner var samlade i denne och ”[...] då källan är densamma blir det inga normkonflikter” (ibid. s. 24). Och att familjen ”leva i direkt kontakt med varandra” (ibid. s. 25). Det är lätt att se att de anlägger en förenklad bild av jordbrukssamhällets relativt komplicerade symbolmiljöer och hierarkier. Konsekvensen av jordbrukssamhällets borttynande, blir hursomhelst för S & L att individen upplever sig att ha förlorat hemortsrätten i det av industrialismen skapade samhället (S & L 1955, s. 458). Omvandlingen skedde främst genom att de funktioner som tidigare funnits i familjen och runt bostaden förlades utanför dessa. De funktioner som avses är produktion (arbete), reproduktion/socialisation och fritiden. Individen kom också att tillhöra fler grupper än i jordbrukssamhället. Arbetsgruppen och företaget blev därför den viktigaste gruppbildningen i samhället. Detta var dock en tid då många sociala funktioner sköttes av företagets förvaltning även om kommunerna²⁷ hade börjat ta över funktioner som bostadsanskaffning, undervisning och hälsoskydd från företagen. Vanligtvis brukar detta benämnas som differentiering av olika samhällsliga funktioner och rationalisering av arbetslivet. Denna differentiering har följaktligen lett till förändringar i gruppbildningarna (familjerna) och där tillhörande anpassningsproblem menade S & L. Förskjutningarna i normsystemet var främst orsakad av industrialiseringen och påverkan från utlandet (S & L 1952, s. 39; 47) genom spridandet av nya idéer och beteenden. I S & L:s terminologi uppstår då en förskjutning i normsystemet och en eftersläpning, då gamla normer lever vidare. Utifrån detta antog S & L att förändringsprocessen också leder till normativa friktioner. (Sohlberg 2000, s. 360).

5.4 Behovet tillhörighet

²⁶ Studien omfattade både arbetare och tjänstemän, varav den helt dominerande majoriteten var män. Totalt intervjuades 1848 personer och 918 hustrur till de anställda under åren 1949–50. Två tredjedelar av samtliga intervjuade kom från Huskvarna. Metoden var strukturerade intervjuer (ibid. s. 65). Bortfallet låg mellan 5–15 procent för olika grupper av intervjuade. Fem företag undersöktes: två i Huskvarna och tre i Katrineholm (ibid. s. 50).

²⁷ Under denna tidsperiod drevs sekulariseringen allt snabbare men präster hade fortfarande en viktiga funktioner i fattigvårdsnämnder samt i skol- och barnavårdsnämnder.

S & L uppfattar den sociala integrationen (tillhörighet) som en av sin tids svåraste frågor. Men hos S & L finns inte någon explicit diskussion kring spänningen mellan olika värdesystem.²⁸ I stället menar de att människor med ett demokratiskt sinnelag kan komma i lojalitetskonflikter med sitt företag och att det råder en spänning mellan demokratins ideal och arbetslivet (ibid. s. 43–44 & s. 46). Den faktiska konflikten gäller huruvida de fackliga kraven på demokrati går att förena med en ”god anda” i företaget (ibid. s. 46). I viss mening finns det ett teoretiskt problem när det gäller demokrati och arbetsliv då de bygger olika logiker (folkvalt eller äganderätt). Med en deltagardemokratisk teori skulle S & L kunna ha utvecklat ett lösningsförslag på ordningsfrågan och som skulle vara konsistent med deras samhällssyn. En fråga de kunde ha laborerat med är huruvida ett modernt differentierat samhälle överhuvudtaget kan integreras demokratiskt utan ett vittgående folkstyre. Men S & L lämnade över de normativa aspekterna till politiker, fackföreningsledare och företagare att fundera på. Den sociala integrationen av ett samhälle skulle i stor utsträckning ske av och genom folkrörelserna och därigenom bli ett substitut för den ”gamla” gemenskap som förlorats i industrisamhället (ibid. s. 28–29). Detta förslag²⁹ liknar i mångt och mycket den förmedling som yrkeskorporationerna³⁰ fyller för Durkheim och hos individen erfordras en dygdetik: ”[n]ormerna i samhället sträva efter att hos individen grundlägga en känsla av ansvar, det är en plikt att delta i samhällsarbetet, att omfatta det gemensamma målet och vara aktiv vid dess vidare utveckling” (ibid. s. 45). Jag har dock funnit en intressant tes som S & L tyvärr inte vidareutvecklade. De menar att det kan tänkas att nutidsmänniska är splittrad och känner ett främlingskap, då denne kan leva sitt liv olika värdesfärer (S & L, 1952, s. 46).³¹ Detta antyder att de tycks ha haft en föräning om svårigheten för individen att kunna orienteras sig i ett etiskt pluralistiskt samhälle. Går det trots detta påstå att Segerstedt och Lundquist stod för ett förgivettagande av samhällsstrukturen och industrialiseringen? För Segerstedt och Lundquist var problemet med industrialiseringen att normerna släpade efter och detta skapade anpassningsproblem eller sociala integrationsproblem. Teoretiskt blev lösningen att öka planeringen och administrationen. Men vad ett funktionellt planerat och administrerat samhälle, med andra ord ett systemintegrerat samhälle, skulle kunna få för konsekvenser för individens behov av tillhörighet förblir dock outredda.

5.5 Exkurs: 40 år senare – industrisamhälle i omvandling?

I slutet av 1980-talet gjordes en uppföljningsstudie till ”Människan i industrisamhället”, ”Industrisamhälle i omvandling” (1990) och som leddes av Umeåsociologen Rune Åberg.

²⁸ Se även Johann P. Arnason (1988) som menar att det moderna samhället befinner sig i spänningsfältet mellan två värdesystem; målrationalitet och traditionsbundenhet (romantik). Jfr Habermas begrepp system respektive social integration (Habermas, 1984b och 1987b).

²⁹ I företagen skulle s.k. företagsnämnder söka integrera de anställda i verksamheten.

³⁰ Durkheim, 1997, s. xxxi-lvii.

³¹ Alltså både anomi och alienation.

Av resursskäl undersöktes endast Katrineholm³² och inte Huskvarna.³³ Nu som då var problemen i industrisamhället en fråga om anomi och om samhället kunde tillfredsställa människors förväntningar och behov samt att anpassa dem till samhällsförändringar. En skillnad var dock att Åbergs forskargrupp även hade frågeställningar grundade alienationsteorin och utgick från Marx idé om att det fanns klassbaserade intressekonflikter i industrisamhället (Tåhlin & Åberg 1990, s. 76–85). En skillnad mellan ”Människan i industrisamhället” och ”Katrineholmsundersökningen” som den kallas i ibland, var att jämförelsen med jordbrukarsamhället hade utgått. Industrierbetet hade minskat i reella tal³⁴ och det talades i stället om en anpassning till arbete i tjänstesektorn. En annan skillnad var att de också undersökte kommunalanställda då dessa antogs komma bli den dominerade gruppen i ett postindustriellt samhälle (Åberg 1990, s. 412). En annan frågeställning var att man undersökte huruvida arbetsetiken hade försvagats. Den teori man utgick ifrån var Ronald Ingleharts från 1977 om de ”nya postmateriella värderingarna”. En aspekt av Ingleharts teori är tesen om att arbetets betydelse i livet minskar och att självförverkligandet kommer ske på fritiden. Något stöd för det fann de inte i sina data (Åberg 1990, s. 452).

Sammantaget pekade all empiri mot att den sociala integrationen hade stärkts på 1980-talet (Åberg 1990, s. 450). Någon dramatisk samhällsförändring eller större värderingsförändring, förutom när det gäller kvinnorna deltagande på arbetsmarknaden (som skapar friktion mellan hemmaarbetande kvinnan och den yrkesarbetande), hade inte skett sedan Segerstedt och Lundquists tid. Även om Åbergs grupp, som jag påpekade ovan, använde sig av alienations- och anomiteorin i sin studie samt teorin om postmateriella värderingar, fann de inga direkta tecken på desintegration eller intressekonflikter.

³² Båda studierna undersökte också lokalsamhället i sin totalitet, alltså inte enbart arbetslivet utan även fritidslivet (Jonsson 1990, s. 13–60).

³³ I ett personligt samtal med Rune Åberg så framkom det att datamaterialet försvann vid en flytt av Sociologiska institutionen i Uppsala. Om hur man rekonstruerat datamaterialet, se Åberg (1990, s. 9).

³⁴ 1990 är 27,5 procent anställda i industrin medan den 1965 hade sin toppnotering (43%) se (Therborn, 1996, s. 102).

6. Arbetarklassen i välfärdskapitalismen - Klass och samhällsförändring

Nästan 25 år efter Segerstedt och Lundquists studie utkom Walter Korpi omfattande empiriska studie om svenskt arbetsliv: *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen* (1978). I likhet med Segerstedt och Lundquists studie hade den sin upprinnelse i strejker och allmän oro på arbetsmarknaden. Korpi hade 1965 fått i uppdrag av fackföreningen Metallindustriarbetareförbundet³⁵ att utreda orsakerna till de olovliga vilda strejker som blossat upp under sextiotalet. Vid tidpunkten stod industrisamhället på sin högsta topp: 1965 är året då flest arbetar i industrin, ca 43 procent (Theborn 1996, s. 102).

Det empiriska materialet till studien samlades in från 4000 enkäter bland svenska metallarbetare 1966–67 och kompletterande intervjumaterial insamlades 1973–75.³⁶ (Korpi 1978, s. 43). Att det var konflikter i arbetslivet som undersöktes hade göra med att Korpi teoretiska val att utgå från Karl Marx teori om kampen mellan klasser i samhället. Han menade vidare att det går analysera dessa konflikter, främst strejker som en indikator för missnöje över icke tillfredsställda behov och brister i arbetets innehåll. Strejker är en indikator på samhällsutvecklingen i ett större perspektiv. Medan andra studier om arbetslivet huvudsakligen sökt förklaringarna i produktionsteknologi och organisation är det i stället klasskonflikter och fackföreningsrörelsen som är i fokus (ibid. s. 9).

Mitt tillvägagångssätt är följande: i den första avdelningen beskrivs de teoretiska utgångspunkterna i studien. I den andra avdelningen ger jag en översiktlig bild av Korpis empiri om arbete och behov.

6.1 Studiens teoretiska utgångspunkter

I motsats till Segerstedt och Lundquists Durkheiminspirerade jämviktsmodell med bas i Human Relations-teorin,³⁷ utgår Korpi ifrån Karl Marx samhällsteori. Den aspekt av Marx teori som lyfts fram är klasskampen och alienationen i arbetet. Hos Marx är klasskampen historiens motor, alltså det som skapar ett nytt eller annorlunda samhälle (Marx 1998). I klasskampen har det under den nuvarande samhällsformationen kapitalismen utkristalliserats två huvudgrupper: arbetare och kapitalister. Genom koncentrationen av arbetare på allt större arbetsplatser, bidrar kapitalisterna att sammanföra dem och möjliggöra en kraftansamling i en rörelse eller parti. Arbetarna uppnår genom organisering i partier och fackföreningar den styrka som gör att de kan styra historien mot avskaffandet

³⁵ Vid denna tid hade även ett antal andra sociologer anställts av fackföreningar för att studera arbetslivet. Som nämnts tidigare var de första decenniernas arbetslivsforskning initierad av arbetsgivarorganisationer.

³⁶ Svarefrekvensen i enkäten var imponerande: 97,2 procent (Korpi 1978, s. 371). Den huvudsakliga analyskategorin är arbetare (man eller okönad). Kvinnor och invandrare framskymtar i tabeller på (ibid. s. 185–188. Även (ibid. s. 81); om klass och kön och fackligtillhörighet samt s 150 om arbetsinnehåll för invandrare respektive kvinnor.

³⁷ Jfr (Åberg 1990, s. 410).

av den exploaterande kapitalismen och införa socialism under principen: åt var och en efter ens behov (Marx 1975). En annan konkurrerande bild av samhällsutvecklingen är den konservativa synen på arbetarklassens situation i det kapitalistiska samhället. Hos den engelska 1800-tals politikerna Benjamin Disraeli fanns tidigt idén att genom bl.a. rösträtt skulle arbetarklassen gradvis komma att acceptera sin underordnade ställning i arbetet och därigenom inte utgöra något hot mot kapitalisterna (Korpi 1978, s. 14).

Senare under 1900-talet uppkom idén om att den allmänna välstandsökningen och uppkomsten av en välfärdsstat skulle kunna skapa trygghet åt de arbetande och bädda in dem i kapitalismen. Det är idéer som denna moderna konsensusinriktade syn på industrisamhälle, kapitalism och arbetarklass som slog igenom på bred front i västvärlden. En viktig bok som bygger på denna idé var sociologen Ralf Dahrendorfs bok *Class and Class Conflict in Industrial society* från 1959. Med en viss förenkling går det att påstå att så vitt skilda författare och samtida med Dahrendorf, exempelvis James Burnham, Daniel Bell, Raymond Aron, André Gorz och Herbert Marcuse, alla pekade på att arbetarklassen införlivats i kapitalismen samt att det hade uppstått en ny (övre) medelklass av direktörer, professioner och experter. Industrisamhället hade alltså lyckats tämja den farliga klasskonflikten och ideologierna var döda. I Sverige kan även Segerstedt och Lundquist ovan hänföras till samma idé även om det som vi såg har ett lite annorlunda teoretiskt upplägg.

6.1.1 Maktresurser i arbetslivet

En viktig fråga för Korpi är om fackföreningarna själva bidrar till att integrera arbetarklassen i det demokratiska och kapitalistiska samhället. Korpi menar i stället att arbetarrörelsens organisatoriska och numerära styrketillväxt inte har minskat möjligheterna till förändring av samhället i en socialistisk riktning, alltså att ställa om produktionen för de arbetandes behov (Korpi 1978, s. 46). För att analysera fackföreningarnas möjlighet att förändra samhället utvecklade Korpi en teori om makt i arbetslivet, den s.k. maktresursmodellen vars definition lyder: "...ingår alltså både subjektiva faktorer som relativ försakelse och objektiva faktorer som parternas maktresurser. Den centrala variabeln i modellen är skillnaden i maktresurser mellan parterna" (ibid. s. 48). En maktresurs är en styrka som innebär att man kan belöna eller bestraffa en annan part (ibid. s. 49). Det är skillnader i maktresurser inom ett kapitalistiskt system som genererar den huvudsakliga konflikten. Fördelning av maktresurser *bestämmer i stor utsträckning* (min kursiv) även samhällsinstitutionernas utformning och funktion samtidigt som dessa institutioner har inbyggda ojämlikheter (ibid. s. 59). Statens funktionssätt är relativt oberoende av parterna på arbetsmarknaden. Men staten påverkas av de kollektiv som innehar maktresurser exempelvis arbetsgivare och fack. Vilka kollektiv staten gynnar beror på styrkeförhållanden i samhället (ibid. s. 63). Avgörande för att genomdriva en samhällsförändring är om ett kollektiv ökar skillnaden i maktresurser gentemot andra. De maktresurser löntagare besitter är den kollektiva organiseringen i politiskt parti eller fackförening. En annan viktig aspekt av maktresursteorin är att ökade resurser leder till växande anspråk och krav på mer makt och inflytande. De faktiska skillnaderna i levnadsvillkor, ojämlikhet i arbetet, en utarmad arbetsmiljö och segregering i boendet är alla delar som i stor utsträckning beror på brist eller avsaknad av maktresurser att göra något åt detta. Maktresurser är något som kan mobiliseras och kan generera krav på förändring av samhället (ibid. s. 58).

6.2 *Arbete och behov*

6.2.1 Arbete

Vad kännetecknar arbete hos Korpi? Den grundläggande relation är lönearbetet och det är länken mellan arbetaren som arbetskraft och kapitalet i form av det privata ägandet av produktionsmedlen. Arbetet är också en grundläggande handling i och med att det skapar de materiella resurserna för människans behovstillfredsställelse och samhällets utveckling. Den andra sidan av detta är att arbetets ”objektiva” materiella funktion i samhället är att arbetskraften ingår i ett system, ekonomin. Arbetet har också en subjektiv sida då det påverkar arbetarens medvetande som individ i produktionen. Detta är den teoretiska utgångspunkten för Korpi (ibid. s. 132). Frågan som Korpi vill undersöka är huruvida klasstrukturen betingar arbetets utformning men även arbetsrollerna samt krav och kontroll i arbetsorganisationerna. Den mer specifika tematiken är om erfarenheter av arbetet och utbytet av arbetet och därmed vilka behov som arbetet kan tillfredsställa Korpi vill även föra en normativ diskussion om förväntningar i arbetet.

För att besvara dessa frågor använder sig Korpi av begreppet ”orientering till arbetet” som utvecklas av den engelske sociologen John Goldthorpe (1971). Kortfattat har det att göra med om vilka belöningar eller utbytet av arbetet har för den arbetande och det kan delas upp i två huvudkategorier: yttre som har att göra med lön, alltså materiella behov dels inre socialpsykologiska, subjektiva behov av arbetsglädje och tillfredsställelse i sin arbetsroll (respekt, status eller erkännande). Detta är en grundläggande fråga för arbetslivsforskningen ända sedan Taylors idé om rationell arbetsledning. Den som handlar om att skapa en effektiv produktion och därmed ökade möjligheter till förtjänst i arbetet. Taylor fokuserade i sin teori uteslutande på yttre belöningar som lön för att motivera den anställde. Då vägen till inre belöningar i huvudsak är stängd av produktionens krav inom taylorssystemet uppstod i stället idén att människan skulle kunna få ett självförverkliga utanför arbetet, alltså på den fria tiden. Som nämnts tidigare så uppkom andra teorier exempelvis Human relations och senare den sociotekniska skolan som fokuserade mer på den inre belöningen och utveckling genom självförverkligande och tillhörighet i en grupp. Maslow hade som vi sett också dessa idéer. Även fackföreningsrörelsen och marxistiska forskare omfattades av dessa idéer men med ett avgörande tillägg. Hos de mer radikala forskarna som Braverman (1977) låg hindret i stor utsträckning för att kunna få inre belöningar i arbetet i det kapitalistiska produktionssättet. Medan hos andra, mer reformistiskt inriktade forskare som Blauner (1964) låg hindret i (den byråkratiska) arbetsorganisationen. Det teoretiska begreppet, för kritik av arbetsförhållandena som användes av båda positionerna om än med olika konnotationer, var Marx alienationsteori och vars idé var att arbetets yttre krav hindrar den inre behovstillfredsställelsen (Marx 1995). Korpis bidrag till denna diskussion är att det är makten på organisationsnivå för ägare och anställda chefer att bestämma arbetsorganisation och innehåll. Men hindren finns också i kapitalismen som system, hur teknologin påverkar arbetets organisering eller i företagets position på marknaden.

6.2.2 Behoven

Två av aspekterna av inre belöning och utveckling i ett arbete är enligt Korpi möjligheterna till omväxling och lärande. Han presenterar data och jämför arbetare och tjänstemän i metallindustrin. Det visar sig att anställningsår och klasspositionen: arbetare eller tjänstemän är de faktorer som påverkar graden av omväxling respektive lärande (för data se Korpi 1978, s. 140–41). När han testar mot inkomst visar det sig att arbetare med lägst inkomst också har lägre grad av omväxlande arbete och möjlighet till lärande. Begreppet arbetsglädje operationaliseras i inre och yttre belöningar. Arbetar man bara för att få pengar och ger ditt arbete ”en känsla av personlig tillfredsställelse”. Hälften av arbetarna menade att man bara gjorde det för pengarna medan 39 procent fick en personlig tillfredsställelse i arbetet (ibid. s. 143). Arbetstillfredsställelsen kan också påverka möjligheten till självständighet i arbete. Hälften av arbetarna menade att de ”kunde lägga upp” sitt arbete. Många av arbetena inom industrin är stressiga (”jäktiga”) på grund av ackordslön och påverkar därmed hälsan negativt och minskar möjligheten till att jobba fram till pensionen och det påverkar även arbetsglädjen och personlighetsutvecklingen.

Erfarenheterna av de tunga och ofria arbetena som förekommer i metallindustrin kan även ha konsekvenser för livet utanför arbetet som familjemedlem och som medborgare. Som förväntat så har de med ”arbeten där man får använda sitt omdöme” klart högre deltagande, nästan dubbelt så stort i politik, idrottslivet och fackföreningen (ibid. s. 148).

6.2.3 Normativa förväntningar på arbetet

Som har konstaterats ovan har en klar majoritet av arbetarna små möjligheter till inre belöning. De är även missnöjda med enformiga och hårt styrda arbeten. Korpi undrar om dessa arbetsförhållanden strider ”mot människans psykologiska funktionssätt” (ibid. s. 151). Detta pekar mot att människor har vissa behov av tillhörighet, autonomi och självförverkligande. Hur menar Korpi att detta missnöje med arbetet tar sina uttryck? Han menar att det får sitt uttryck i den s.k. ”instrumentella synen till arbete”,³⁸ i ett fokus på yttre belöningar som lön som leder till minskade förväntningarna på ett inre utvecklande arbete. Korpi jämför gruppen med instrumentell syn till arbetet med arbetare (här ingår även kvinnor och invandrare) som har en solidarisk syn på arbetet och som har behov av inre belöning och tillhörighet med arbetskamrater även på fritiden. Missnöje i arbetet operationaliserades som ”benägenhet att sluta vid företaget” (Korpi 1978, s. 159–60. I Korpis undersökning fann han ingen skillnad mellan de som bara arbetade för lönen och de som även hade förväntningar på arbetsglädje. Den skillnad som fanns statistiskt var att de yngre och invandramännen hade mindre benägenhet att byta arbete och hade följaktligen en högre grad av instrumentell syn på arbete ilbid. s. 163).

Korpi avslutar med att diskutera om olika institutionella förändringar, främst välfärdsstatens utbyggd kan ge ökad trygghet genom främst arbetslöshets- och sjukförsäkring och om den stigande levnadsstandarden kan förbättra möjligheterna till att göra ”sorti” från

³⁸ Goldthorpe m.fl. 1971, s. 55.

dåliga arbeten genom att arbetaren blir mindre beroende av den kapitalistiska arbetsmarknadens fluktuationer. Korpi tycks också mena att när levnadsstandarden stigit till en allt högre nivå kan kraven på arbetsglädje och utveckling i arbetet komma bli allt högre. Den kvarvarande alienationen i arbete och bristande arbetsglädjen kommer även framöver leda till att arbetarna kämpar för förändringar i arbetslivet och kanske även mer omfattande reformer av den ekonomiska ordningen (ibid. s. 165).

6.3 Kampen om behoven

Vi ska nu gå över till att analysera Walter Korpis antaganden kring social förändring. De teoretiska utgångspunkterna är "... att belysa en del av de förändringsprocesser som föresiggår i arbetslivet, i de fackliga organisationerna och det politiska livet i Sverige" (ibid. s. 43). Korpi har som jag beskrivit ovan en teori om olika kollektivs maktresurser. Som jag tolkar det grundas teorin på ett antagande som lyder enligt följande: "... grundläggande samhällsförändringar genereras genom medborgarnas strävanden att mot bakgrund av maktstrukturen i samhället försöka lösa viktiga samhällsproblem, som de ställs inför" (ibid. s. 68). Korpi har valt att ha siktet inställt på fördelningen av maktresurser i samhället som han tror kommer förskjutas mot att tyngdpunkten (demokratiskt) tillskansas av löntagarna för att kunna säkerställa sina behov. Korpis förhoppningar på lösningar av de samhälleliga problem och de störningar kapitalismen skapar för de anställda, kan minskas avsevärt genom att demokratisera ekonomi genom löntagarfonder i ägande av företag under facklig kontroll vars syfte är att på sikt minimera kapitalismens påverkan på människans behovstillfredsställelse (jfr. ibid. s. 363–368).

7. Flexibilitetens gränser – behov och könssegregation

Här kommer den tredje och sista studien i mitt urval *Flexibilitetens gränser*, Umeåsociologen Anne Grönlunds undersökning av det flexibla arbetslivet i Sverige runt år 2000. Studien är en avhandling från 2004 och behandlar konsekvenserna av det flexibla produktionsättets införande i Sverige. Studien är brett upplagd och innehåller både kvantitativa och kvalitativa data: en SCB-enkät skickades ut till 1463 respondenter och det gjordes 20 intervjuer med arbetsgivare och fackföreningsrepresentanter i tre branscher, vård, finans och verkstad. Bakgrunden till studien var den sedan 1980-talet omfattande forskningsdebatten om flexibiliteten för- och nackdelar som förts, både internationellt och i Sverige.

Syftet med Grönlunds studie var att ta reda på om och hur företagen strävade efter att ”bli mer flexibla och vilka hinder som kan finnas” (Grönlund 2004, s.14). För mitt syfte i denna uppsats är det i stället en annan av Grönlunds frågor som är i fokus: ”om det finns en flexibilitet som ger människor möjlighet att anpassa arbetet till sina egna behov och önskningsar” (ibid.). Det är alltså förändringar i arbetets kravstruktur och dess koppling till behov som är i centrum för Grönlund. Här handlar det främst om att den flexibla arbetstiden kan ge den ”tidspressade” individen möjlighet att kunna kombinera arbete med familjeliv och fritid och därigenom om jämställdheten mellan könen kan öka. Den fråga som Grönlund ville undersöka empiriskt, är om när arbetet blir mer flexibelt i tid och rum, kommer det då innebära att arbetena blir mindre könssegregerade eller kommer denna segregation anta nya former. En annan aspekt var om flexibiliteten även kan leda till att det sker förändringar mellan könen i hemmets obetalda arbete. Ytterligare en forskningsfråga var om den så kallade individualisering, som den beskrivits av sociologen Ulrich Beck (2000) på 1980-talet och av Richard Sennett (2000) i slutet av 1990-talet, lett till att det framförts krav på arbeten som är mer flexibla och som ger individen mer autonomi att utforma sitt liv utanför arbetet. Sammanfattningsvis ville Grönlund undersöka om flexibilitet både kunde vara till gagn för både företagets krav och mål och för individerna behov.

7.1 Studiens historiska bakgrund

I den ekonomiska utvecklingen i mitten-slutet av 1970-talet inleddes en krisartad period för produktionen i västvärlden. Den hade sin orsak i de kraftigt ökade oljepriserna. En annan utveckling var att en ny våg av globalisering av produktionen hade inletts och därmed ökades konkurrensen mellan de gamla och de nya industriländerna. Marknaden blev som följd av detta alltmer instabil och oförutsägbar och detta undergrävde den rådande produktionsregimen ”taylorismen”. En annan orsak var att efter ca 50 år av massproduktion och konsumtion nu att det kunde skönjas viss mättnad i avsättning för produkter. Lösningen på produktionskrisen finns mest utförligt redogjorts för i Michael J. Piore och Charles Sabels bok *The Second Industrial Divide* som ut 1984. I stället för massproduktion skulle flexibel specialisering införas i företagen. Den gick ut på att anpassa produktionstekniken så att de kunde producera varor i kortare serier och mer kundanpassat. Företagen skulle även bli mindre och samarbete i nätverk med andra företag. Flexibiliteten kunde realiseras på grund omfattande datorisering och robotisering av produktionen. På

arbetsmarknaden skulle det också ske förändringar. Anställningsförhållandena (tryggheten för de anställda) skulle bli lösare och lönebildningen skulle regleras lokalt för att bli mer flexibel. Även socialförsäkringarnas nivå skulle sänkas för att öka incitamenten att ta arbete. Men redan då började kritik riktas av forskare och fackföreningar mot att arbetsmarknaden skulle kunna delas upp i ett A- och B-lag, där vissa har trygga anställningar och övriga har lösliga kontrakt för säsong och arbetstoppar. En oro fanns även för att den fackliga solidariteten skulle undergrävas av att de skulle finnas medlemmar med ganska olika anställningsvillkor. Förespråkarna av det nya flexibla produktionskonceptet menade i stället att en hel del jobb skulle bli bättre genom att arbetsinnehållet breddas och att man skulle kunna utföra andra arbetsuppgifter (s.k. funktionell flexibilitet) och att det skulle ske en uppkvalificering av främst de industriarbeten som hade varit monotona och ofria ända sedan taylorismen införande på 1920-talet i stor skala. Kravet på ökad kompetens för de anställda från företagen skulle kunna göra arbetena bättre men det skulle också kunna innebära en inlåsning i företaget för den anställde. Då arbetsgivaren vill ha en viss kompetens som är specifikt knutet till företaget vill den anställde ha kompetens som är mer generell för att kunna vara mer gångbar på arbetsmarknaden i stort. Även arbetstiden menade företagarna skulle kunna bli mer flexibel för de anställda med en mer specialiserad och småskalig produktion. (Grönlund 2004, s. 20).

7.2 Det flexibla arbetets innehåll och villkor

Hur skulle denna nya typ av flexibla arbete se ut? Enligt Davidson (1990) som citeras av Grönlund (ibid. s. 34) så skulle det innebära en avsevärd förbättring i en positiv riktning. Det nya funktionellt flexibla arbetet skulle ha en stor grad av autonomi, skapa engagemang, lojalitet och innovation, vara tryggt och utvecklande. Medan det gamla numerärt (anställda som utbytbara) flexibla arbetet var i stort sett dess motsats, låg autonomi, otryggt, dequalificerat samt hårt kontrollerat och övervakat. Davidson är kritisk och menar att det funktionellt flexibla arbetet inte automatiskt följer av sig själv genom teknikutvecklingen och organisationsförändringar utan är i stor utsträckning en förhandlingsfråga mellan fackföreningar och arbetsgivare (Davidson, ibid. s. 35).

Med det ovan nämnda teorin i minnet fann Grönlund i sin empiri: ”att organisationens strävan efter flexibilitet är till godo även för de anställda” både när det gäller arbetsuppgifter och innehåll (funktionell flexibilitet) samt i arbetstid (arbetstidsflexibilitet). När det handlar om ojämställdheten mellan könen, kan de tidigare nämnda formerna av flexibilitet ”bidra till minskad könsegrering i arbetsliv och hem” (ibid. s. 46).

Resultaten visar att tidsflexibilitet är i stort sett helt arbetsgivarstyrd och en förmån för vissa anställda som är lojala och inte en rättighet för de flesta samt att den är villkorad av verksamhetens behov och en belöning för den anställde. Som man kanske kunde förutse så finns även skillnader mellan arbetare och tjänstemän samt mellan könen. Kvinnor har mindre flexibilitet än män, även i kvinnodominerande branscher som vård och finans. Medan det i verkstadsindustrin är lika villkor. Individens utsikter att få sitt behov av flexibilitet tillfredsställt är alltså beroende på dennes status i den normativa statushierarkin och i könsmaktsordningen (ibid. s. 114–115). Det som också påverkar är hur kollektivavtalen är utformade. De har nämligen en slagsida mot arbetsgivarnas krav, och även om Grönlund inte direkt berör det, så skiljer sig olika kollektivavtal åt mellan olika branscher och mellan tjänstemän och kollektivanställda (arbetare).

7.3 Det goda arbetet och funktionsflexibiliteten

Som beskrivits ovan har mycket hopp satts till att den funktionella flexibiliteten kan leda till goda arbeten med minskad belastning och negativ stress³⁹ och vara bra för organisationerna och även att könssegregationen kan minska. Rent numerärt har det dock inte blivit någon positiv utveckling när det handlar om uppkvalificering av arbetena. I data från Levnadsnivåundersökningarna, LNU 1974–2000 hade arbetets innehåll inte förändrats i någon uträkning. (Grönlund 2004, s. 128).

Ger ökad flexibilitet mer utvecklande och ett större självbestämmande i arbetet? Enligt data är det i huvudsak en positiv effekt för utveckling i arbetet och för självbestämmande. Men det har också ett positivt samband med en ökad intensitet i form av stress i arbetet (Grönlund 2004, s. 140). Det finns därför anledning att anta de tidigare positiva aspekterna av kontroll över sin arbetsituation⁴⁰ inte gäller i samma utsträckning som tidigare då många organisationer är ”slimmade” (Rostila 2004).

7.4 Har könssegregationen minskat?

Inte mycket tyder på detta menar Grönlund. Män tar inte mer ansvar för hemarbete på grund av ökad flexibilitet. Men kvinnor utnyttjar inte heller den flexibla arbetstiden hemma för mer hushållsarbete. Men inte heller arbetstidsförkortning skulle förändra saken i grunden. (Grönlund 2004, s. 193). Frågan om att kombinera arbete med fritid och familjelivet har litet olika svar. Flexibilitet i tid gör det lättare att utföra vissa fritidssysslor men när det gäller familjelivet så styrs det mesta av barnens behov och det tidsstruktur skola och förskola sätter (ibid. s. 197). Andra hinder mot jämställdhet är den idémässiga och antropologiskt grundade synen på manligt och kvinnligt, alltså djupt liggande värden.

7.5 ”Den nya sköna arbetsvärlden”

Vad har det nya flexibla arbetslivet inneburit för de arbetande? Har det utlovat ökat inflytande och intressantare arbeten samt ökad trygghet i anställningen? En sak som är tydlig är att anställda med olika former av tidsbegränsade anställningar har ökat under den undersökta perioden mellan 1987 och 2003 med knappt 100 000 personer (antalet tidsbegränsade i arbetskraften låg och totalt antal anställda denna period på om kring 4 miljoner). En av Grönlunds slutsatser är att den funktionella flexibiliteten har ett visst positivt samband med ett ökat inflytande och utveckling i arbetet. Baksidan av myntet är att utmattning och stress ökar i takt med arbetets ökade intensitet. Flexibilitet syftade ju till att korta produktionstider och producera vid efterfrågan och det är något som i sig driver på

³⁹ Det är möjligt att det s.k. goda arbetet i en flexibel organisation även leder till mer stress och sjukskrivningar, främst utmattningssymtom. Se Rostila (2004).

⁴⁰ För exempel: Karasek & Theorell ”Krav-kontroll-stöd-modellen” och Siegrist ”Effort-Reward model”.

intensiteten. En annan fråga är om det skett en polarisering eller segmentering av arbetskraften lite grovt i ett A- och B-lag som togs upp i inledningen av detta avsnitt kan besvaras inte. Grönlund tar även upp frågan om anställningsavtal som är diffust utformade (servicekontrakt) och bygger på målstyrning och lojalitet verkligen ger en frihet som är enbart av godo. En effekt kan vara ökad stress. Exempelvis kan den ökade friheten att utforma sitt arbete komma med andra former av kontroll som värderingsstyrning som organisationskulturteorier förespråkar. Men även av ständiga utvärderingar och mätningar och även digital övervakning av de anställda. När det gäller den viktiga frågan om jämställdhet så konstaterar Grönlund att flexibilitet har ganska begränsad påverkan (ibid. s. 207). Det kan finnas andra möjliga orsaker varför flexibiliteten inte ökar jämställdheten (men inte heller minskar) och även undersöka vad som sker utanför arbetet i samhället i stort. Ideologiska föreställningar om kön spelar in liksom förändrade familjekonstellationer och "megatrenden" individualisering. Sammanfattningsvis har flexibiliteten för de anställda en begränsad betydelse att dämpa kraven från "arbetsvärlden" och livet i övrigt, samt för vissa grupper av anställda kan den rent av få negativa konsekvenser för hälsa, autonomi och trygghet.

8. Slutdiskussion

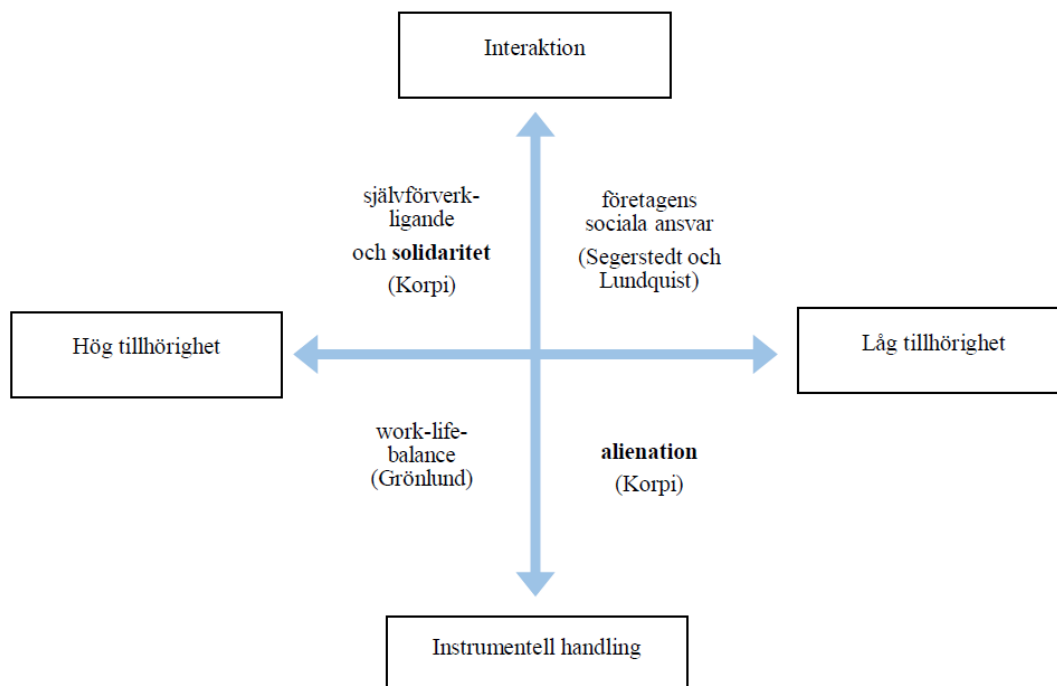
Ambition med den här uppsatsen var att studera idéer om arbete och behov i den svenska arbetslivsforskningen från 1950-talet–2000-talet. För analysen valdes tre studier som representerar olika perioder i arbetslivsforskning. Baserat på teoretisk litteratur skapades två idealtyper som sammanförde olika conceptualiseringar av begreppen arbete och behov: dessa två kallade jag ”solidaritet” och alienation”. Tanken var att kunna placera idéerna om arbete och behov som jag fann i de tre ovannämnda studierna i relation till idealtyperna för att besvara mina forskningsfrågor:

Hur begreppsliggörs idéer om arbete och behov i de utvalda studierna?

Vilka antaganden om arbete och behov finns inom några viktiga empiriskt orienterade studier inom svensk sociologisk arbetslivsforskningen?

Studiernas positionering i relation till idealtyperna illustreras i bild 2 nedan.

Bild 2: Analysdiagram

Intressant nog är det en och samma studie som täcker båda mina idealtyper: Korpis analys och idéerna om arbete och behov som ligger denna till grund rymmer såväl solidaritet som alienation. Som flöjd av Korpis teoretiska utgångspunkt i Marx tänkande diskuterar

han arbete som interaktion och som instrumentell handling. Ett fokus på kollektivt handlande i form av fackföreningar möjliggör att diskutera såväl låg som hög tillhörighet.

Analyserna i Segerstedt och Lundquist samt Grönlunds samt deras conceptualisering av arbete och behov leder däremot till två andra typer/idealtyper som inte fanns med i mitt ursprungliga schema. Grönlunds fokus på flexibilitet i arbetslivet positionerar arbete mera som en instrumentell handling samtidigt som studien visar att flexibilitet skulle kunna leda till en bättre balans mellan arbete och livet utanför arbetet, vilket förutsätter högre grad av tillhörighet. I Segerstedt och Lundquists studie är å andra sidan fokuset på trivsel i arbetet, vilket implicerar att arbete kontextualiseras som interaktion snarare än instrumentell handling. Deras problemställning handlande främst om hög personalomsättning vilket kan ses utslag på låg tillhörighet i arbetet. Denna studie representerar en idealtyp där företagets roll för det sociala ansvaret är i förgrunden.

Ett förslag till utveckling av denna idealtyp vore att rekonstruera Maslows fjärde form av behov sociologiskt, alltså på grupp eller samhälls nivå. Som presenterats ovan ingick erkännande (recognition) bland de former av självvärdering som människor inte kan vara utan, alltså ett behov.

Jag har i denna uppsats inte kunnat hitta en ”plats” för självförverkligande bland människans behov i min analys då detta behov är personligt och inte ett kollektivt fenomen som inte låter sig aggregeras till ett universellt behov.

Att uppskattning, erkännande, respekt är intersubjektiva fenomenen, visste nog Maslow, men han valde att söka skapa en ny positiv psykologi som skulle kunna vara en universell grund för att kunna människans utveckling som artväsen. Den erkännandeteori som är känd, den av Axel Honneth har inte inarbetat Maslows insikter utan har, i ett tidigt skede formuleringen av teori sökt grunda den i psykoanalys och Meads teori om självblivelse. Möjligen är Maslows teori för inriktad på självförverkligande och därför inte har mycket att säga om erkännandets baksida, missaktningen för att attrahera Honneth.

Ett annat förslag för vidare forskning är att undersöka de teorier om arbete och behov inom arbetslivets sociologiska kunskapsdomän, vilka på mer eller mindre uttalade eller outtalade filosofiska antaganden om ”människans natur” (Heidegren 2002, s. 9–10). Jag har upptäckte att det finns en ovilja att definiera behov. Om man utgår från Maslows teori om behov så inbegriper den behov av föda, vatten, sömn, värme, trygghet, kärlek, uppskattning och erkännande och slutligen självförverkligande, är att dessa uppräknade behov omfattar hela människans behov som art. Vi har här en teori som påstår något om människans natur. Det är antaganden som exempelvis: är människan god eller ond, lat eller flitig, kreativ eller icke-kreativ. Dessa antaganden lägger så att säga en normativ grund för den empiriska forskningen. Att inte reflektera över detta leder till den utmanande frågan för forskaren om man har en medveten eller omedveten förställning om människans natur (Maslow 1956, s. 29).

Referenser

- Abrahamsson & Johansson (2013). Hundra år av långsamhet. Exposé över begreppet psykosocial arbetsmiljö. *Arbetsmarknad & Arbetsliv*. 19(2).
- Abrahamson, Lena, Johansson, Jan & Sandkull, Bengt (2019). *Produktion och arbetsorganisation*. Studentlitteratur.
- Alfonsson, Johan (2020). *Alienation och arbete: unga behovsanställdas villkor i den flexibla kapitalismen*. Arkiv.
- Ahrne, Göran (2019). Organisation, arbete och makt. I Sandberg, Åke (red.). *Arbete & välfärd: ledning, personal och organisationsmodeller i Sverige*. Studentlitteratur, s. 269–284.
- Allvin, Michael (1997). *Det individualiserade arbetet*. Symposion.
- Arendt, Hannah (1988). *Människans villkor*. Röda bokförlaget.
- Arnason, Johan P. (1988). *Praxis und Interpretation – Sozialphilosophische Studien*. Suhrkamp.
- Aronsson, Gunnar m.fl. (2012). *Arbets- och organisationspsykologi: individ och organisation i samspel*. Natur & Kultur.
- Beck, Ulrich (2000). *Risksamhället*. Daidalos.
- Bergmark, Åke (1998). *Nyckelbegrepp i socialt arbete*. Studentlitteratur.
- Bergström, Göran & Swärd Per-Anders (2018). Idé och ideologianalys. I Boréus, Kristina & Bergström, Göran (red.) *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Studentlitteratur, s. 133-176
- Berki, R. N. (1979). On the Nature and Origins of Marx's Concept of Labor. *Political Theory*, 7(1), s. 35–56.
- Björkman, Torsten & Lundqvist, Karin (1981). *Från Max till Pia – Reformstrategier inom arbetsmiljöområdet*. Arkiv.
- Björkman, Torsten & Sandberg, Åke (2019). Arbetslivsforskningen i Sverige. I Sandberg, Åke (red.) *Arbete & välfärd: ledning, personal och organisationsmodeller i Sverige*. Studentlitteratur, s. 43–73.
- Blauner, Robert (1964). *Alienation and freedom: the factory worker and his industry*. Univ. of Chicago P.
- Boréus, Kristina, Neergaard, Anders & Sohl, Lena (red.) (2021). *Ojämlika arbetsplatser: hierarkier, diskriminering och strategier för jämlikhet*. Nordic Academic Press.
- Brante, Thomas (1997). Kausal realism och sociologi. I *Sociologi i tiden – bakgrund, utveckling, framtid, Sociologisk forskning*. (1–2), s. 311–336.
- Braverman, Harry (1977). *Arbete och monopolkapital: arbetets degradering i det tjugonde århundradet*. Rabén & Sjögren.
- Burrell, Gibson & Morgan, Gareth (1979). *Sociological Paradigms and Organisational Analysis*. Arena.

- Carleheden, Mikael (1996). *Det andra moderna – Om Jürgen Habermas och den samhällsteoretiska diskursen om det moderna*. Daidalos.
- Danermark, Berth m.fl. (1997). *Att förklara samhället*. Studentlitteratur.
- de Geer, Hans (1978). *Rationaliseringsrörelsen i Sverige: effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*. SNS Förlag.
- Durkheim, Emile (1997). *The division of labour in society*. The Free Press.
- Elster, Jon (1992). Självförverkligande i arbete och politik. I *Idéer om arbete*. Texter av Richard Edwards ... introduktioner: Sven Ove Hansson. Tiden. Tidens idéserie.
- Eyerman, Ron, (1985). Work – a Contested Concept. I *Work in the 1980s: Emancipations and Derogation: papers from the Karlstad Symposium on Work*. Gustavsson, BengtOve, Karlsson, Jan Ch, and Räftegård, Curt (red.). Gower Publishing Company, s. 27–32.
- Fridjónsdóttir, Katrín (1991). Social science and the "Swedish model". Sociology at the service of the welfare state. I Wagner, Peter, Wittrock, Björn & Whitley, Richard (red.). *Discourses on Society: Volume XV*. Kluwer Academic Publishers.
- Goldthorpe, John H. m.fl. (1971). *Arbetaren i överflödssamhället I Beteenden och attityder i arbetslivet*. Bonnier/Aldus.
- Grönlund, Anne (2004). *Flexibilitetens gränser*. Borea.
- Gunnarsson, Lars, (1980). *Att förändra arbetsprocessen – Volvo i Olofström och svensk industrisociologi*. Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Gustavsson, Klas (2011). *Det vardagliga och det vetenskapliga: om sociologins begrepp*. Tractatus.
- Habermas Jürgen, 1972. *Knowledge and human interests*. Beacon Press.
- Habermas, Jürgen, (1984a). *Den rationella övertygelsen*. Akademitratur.
- Habermas, Jürgen (1984b). *The Theory of communicative action – Reason and the rationalization of society vol. 1*. Beacon Press.
- Habermas Jürgen, (1987a). *The philosophical discourse of modernity: Twelve lectures*. Polity Press.
- Habermas, Jürgen (1987b). *The Theory of communicative action – Lifeworld and system. a critique of functionalist reason vol. 2*. Beacon Press.
- Hechter, Michael (1987). *Principles of group solidarity*. University of California Press.
- Heidegren, Carl-Göran, 2002. *Antropologi, samhällsteori och politik*, Göteborg: Daidalos.
- Helldahl, Per (2006) *Hopp-Jerkas återkomst?* Forskningsrapport 2008:1 Mälardalens högskola, Studies in social sciences.
- Heller, Agnes (1976). *The theory of need in Marx*. Allison & Busby.
- Heller (1980). Can "True" and "False" Needs Be Posited. I Lederer Katrin (red.) with Johan Galtung & David Antal. *Human needs: a contribution to the current debate*. Oelgeschlager, s.213-226.

- Honneth, Axel (1995). *The fragmented world of the social –Essays in Social and Political philosophy*. SUNY Press.
- Honneth, Axel (1996). *Struggle for recognition –The moral grammar of social conflict*. MIT Press.
- Håkansta, Carin (2014). *Swedish working life research: formation and conceptual development of a research field in transition*. Luleå University of Technology.
- Johansson, Jan & Abrahamsson, Lena (2007). Det goda arbetet - en obsolet vision eller ... *Arbetsmarknad & arbetsliv*, 13(1), s. 57–76.
- Jonsson, Kjell (1990). Småstaden och nationen – Katrineholm mellan femtiotal och åttiotal. I Åberg, Rune (red.). *Industrisamhälle i omvandling*. Carlsson bokförlag, s. 13–67.
- Karlsson, Jan Ch. (1986). *Begreppet arbete: definitioner, ideologier och sociala former*. Arkiv.
- Kim-Wawrzinek, Utta & Müller, Johann Baptist (2004). Bedürfnis. I Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (red.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Klett-Cotta, s. 440–489.
- Korpi, Walter (1978). *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen*. Prisma.
- Larsson, Anna (2001). *Det moderna samhällets vetenskap – Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*. Institutionen för historiska studier, Umeå universitet.
- Lederer Katrin (red.) with Johan Galtung & David Antal (1980). *Human needs: a contribution to the current debate*. Oelgeschlager.
- Lockwood, David (1992). *Solidarity and schism: 'the problem of disorder' in Durkheimian and Marxist sociology*. Clarendon.
- Lundmark, Felix, Abrahamsson, Lena & Johansson, Jan (2022) Industri 4.0 – Vargen kommer eller Guds gåva till mänskligheten. I Palm, Kristina & Ivarsson, Lars (red.) *Framtidens arbetsliv: arbetsvillkor och arbetsmiljö*. Studentlitteratur, s. 291–313.
- Marx, Karl (1975). *Kritik av Gotha-programmet*. Aurora.
- Marx, Karl (1995). *Människans frigörelse*. Daidalos.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1998). *Manifestet 1848–1998*. Atlas.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1977). *Filosofiska skrifter: skrifter i urval*. Cavefors & Zenit.
- Maslow, Abraham (1956). A Philosophy of Psychology. *Main Currents in Modern Thought*, 13(2), s. 27–32.
- Maslow, Abraham (1970). *Personality and Motivation*. Harper & Row. 2 ed.
- May, Tim & Perry, Beth (2022). *Social Research: Issues, Methods and Process*. Open University Press.
- Müller, Johann Baptist (1971). *Bedürfnis und Gesellschaft: Bedürfnis als Grundkategorie im Liberalismus, Konservatismus und Sozialismus*. Klett. Stuttgarter Beiträge zur Geschichte und Politik.
- Offe, Claus, (1985). *Disorganized capitalism*. Polity Press.

- Otter von, Casten, (2002). Sweden. I Cornfield, Daniel B. & Hodson, Randy (red.). *World of work: building an international sociology of work*. Kluwer Academic, s. 325–344.
- Pfannenstill, Bertil (1955). *Begreppet Arbetstrivsel – Belyst genom en sociologisk fältundersökning av gruvarbetare i nordvästra Skåne*. C W K Gleerup.
- Rorty, Richard (1997). *Kontingens, ironi och solidaritet*. Studentlitteratur.
- Rostila, Mikael (2004). Vart tog det ”goda” arbetet vägen? *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, årg 10, nr 3.
- Sandberg, Åke (red.) (2019). *Arbete & välfärd: ledning, personal och organisationsmodeller i Sverige*. Studentlitteratur.
- Schanz, Hans-Jørgen (1981). *Træk af behovsproblematiske idehistorie med særligt henblik på Marx og Engels: en afhandling, der bl.a. stiller spørgsmålet, om det er meningsfyldt at diskutere naturlige behov, før man har stillet spørgsmålet, om det er naturligt, at menneskene har behov*. Modtryk.
- Scheff, Thomas J. (2008). Universella behov? Efter Maslow. I Wettergren, Åsa, Starrin, Bengt & Lindgren, Gerd (red.). *Det sociala livets emotionella grunder*. Liber, s. 31–56.
- Sederblad, Per, (1993). *Arbetsorganisation och grupper – Studier av svenska industriföretag*. Lund University Press.
- Segerstedt, Torgny T & Lundquist, Agne (1952). *Människan i industrisamhället – arbetslivet*. Studieförbundet näringsliv och samhälle.
- Segerstedt, Torgny T & Lundquist, Agne (1955). *Människan i industrisamhället – fritidslivet*. Studieförbundet näringsliv och samhälle.
- Sennett, Richard (2000). *När karaktären krackelerar – Människan i den nya ekonomin*. Atlas.
- Sirianni, Carmen J. (1984). Justice and the division of labour: a reconsideration of Durkheim’s Division of Labour in Society. *The Sociological Review*. 32(3).
- Sohlberg, Peter (2000). Sociology and Normative Power: The Heritage of Torgny T. Segerstedt, *Acta Sociologica* 3(4).
- Swedberg, Richard (2022). Theory as Text or Theory as Activities? *Sociologisk Forskning* 59(1–2), s. 5–30.
- Therborn, Göran (1996). *Europa, det moderna: samhällen i öst och väst, nord och syd 1945–2000*. Carlsson.
- Tåhlin, Michael & Åberg, Rune (1990). Teoretiska perspektiv på social förändring. I Åberg, Rune (red.). *Industrisamhälle i omvandling*. Carlsson bokförlag, s. 71–101.
- Ullenhag, Kersti (1998). *I takt med tiden: SNS åren 1948–1998*. SNS förlag.
- Weber, Max (1977). *Vetenskap och politik*. Korpen.
- Weber, Max (1978). *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Argos.
- Weber, Max (1983). *Ekonomi och samhälle: förståendesociologins grunder. I Sociologiska begrepp och definitioner. Ekonomi, samhällsordning och grupper*. Argos.

Wisselgren, Per (1997). Sociologin som inte blev sv. Gustaf Steffen och tidig svensk socialvetenskap. *Sociologisk forskning* 34(1–2), s. 75-116.

von Wright, Georg Henrik (1963). *The varieties of goodness*. Routledge & Kegan Paul.

von Wright, Georg Henrik (1995). Om behov. I Klockars, Kristian & Österman. Bernt (red.) *Begrepp om hälsa: filosofiska och etiska perspektiv på livskvalitet, hälsa och vård*. Liber utbildning, s. 43–59.

Åberg, Rune (red.), 1990. *Industrisamhälle i omvandling*. Carlsson bokförlag.

LUNDS UNIVERSITET
Sociologiska institutionen
Box 114, 221 00 LUND
www.soc.lu.se